

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

О. І. Лугова, С. І. Попович (м. Київ)^{*}

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАПРЯМ ЗАГАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ГЕНЕЗИ

У сучасному суспільно-політичному житті України помітно зростає роль краєзнавства, яке спрямоване на збереження багатоміжових культурних традицій, відновлення історичної пам'яті народу, виховання патріотизму громадян незалежної суверенної держави.

До завдань краєзнавства – комплексного дослідження регіонів України та окремих територій – активно залучаються його напрями – географічне, історичне, етнографічне, культурно-мистецьке краєзнавство та ін. Зокрема, в роки незалежності помітних успіхів досягло туристичне краєзнавство. Його розвиток стимулюється потребами зростаючої туристичної індустрії України, передусім в'їзного та внутрішнього туризму, необхідністю поглиблювати професійні знання фахівців з туристичних спеціальностей про наявність туристичних ресурсів у регіонах України з метою ефективного їх використання в туристичній діяльності.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. з проблем туристичного краєзнавства видається низка праць наукового, науково-популярного та навчального характеру. Однак, подальший його розвиток гальмується нерозробленістю теоретико-методологічних принципів наукової ідентифікації цього напрямку. Не визначено його функції, проблематику, не з'ясовано, що саме поєднує туристичне краєзнавство з загальним і в чому полягає його специфіка.

Так, наприклад, у виданих у 2003 р. навчальних посібниках з цієї дисципліни (автор Є. В. Панкова)¹ навіть не робиться спроба дати сучасне визначення поняття “туристичне краєзнавство”, накреслити предмет і завдання його вивчення; фактично не робиться різниці між ним й історичним краєзнавством.

Нині перед науковцями стоять завдання наукового осмислення існуючої практики туристично-краєзнавчої діяльності,

^{*} Попович Сергій Іванович, перший проректор Інституту туризму ФПУ, кандидат історичних наук;

Лугова Олена Іллівна, зав. редакційно-видавничим відділом Інституту туризму ФПУ, кандидат історичних наук.

^{**} Докладніше про це див. далі в статті.

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

теоретичного обґрунтування появи і розвитку туристичного краєзнавства як напряму загального краєзнавства України. Розв'язання цієї проблеми слід починати з розкриття сутності і форм краєзнавства, в надрах якого розвинувся його окремих напрям – туристичне краєзнавство.

Краєзнавство в Україні: сутність, форми і напрями

Краєзнавство – одна з найпоширеніших форм пізнання країни шляхом комплексного вивчення її окремих регіонів, місцевостей, малих територій. В основі краєзнавства лежить споконвічний інтерес людини до свого краю, його природи, історії, старожитностей, побуту та звичаїв своїх земляків. Тому краєзнавство виникло значно раніше, ніж сформувалося в окрему дисципліну. У процесі розвитку воно пройшло складний шлях від скупих краєзнавчих відомостей, що вміщувалися в літописах, до комплексних краєзнавчих описів окремих місцевостей, наукових краєзнавчих досліджень.

Учені тільки з кінця ХІХ ст. почали звертатися до теоретичного осмислення й ідентифікації дисципліни, яка займається вивченням рідного краю. Термін „краєзнавство” вперше з'являється в працях західноукраїнських вчених в останній чверті ХІХ ст., а в російську педагогіку його вперше запроваджено вчителем І. Н. Маньковим у 1914 р. на 8-му з'їзді вчителів. Перед цим педагог К. Д. Ушинський пропонував увести в початковій школі нову дисципліну „батьківщинознавство”.²

Визначення поняття краєзнавства формувалося у процесі його розвитку. У ХІХ ст. існувало переконання, що краєзнавство – це народне знання про свої рідні місця, аматорське вивчення рідного краю, невід'ємна складова освіти людей. Іван Франко, наприклад, писав у статті „Галицьке краєзнавство” (1892 р.): **„Краєзнавство – це перший ступінь, перша прикмета національної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу”**.³

У 20-х рр. ХХ ст. в умовах національно-культурного відродження та зростання потягу людей до вивчення свого краю постало питання про визначення предмету і завдань краєзнавства. З цього приводу розгорнулася ціла дискусія у пресі та на сторінках журналу „Краєзнавство” (1926-1929). Але єдиної думки про сутність краєзнавства на той час вироблено не було, хоч деякі вчені, зокрема М. М. Дружинін, Г. В. Артоболевський визнавали, що це –

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

специфічна сфера знань про країну, вивчення якої здійснюється за територіальним принципом. Основна розбіжність спостерігалася в оцінках, до якої галузі науки належить ця сфера: одні вважали краєзнавство частиною історичної науки, другі – географічної. В офіційних матеріалах краєзнавство взагалі розглядалося як суто громадська діяльність, спрямована на вивчення невеликих територій для господарських потреб, насамперед, виявлення природних ресурсів для розвитку продуктивних сил країни. А в шкільній освіті того періоду краєзнавству відводилася роль одного з методичних прийомів у засвоєнні учнями навчальних предметів – історії, географії, засобу виховання школярів.

З середини 1930-х рр. під тиском більшовицького тоталітарного режиму краєзнавство майже припинило своє існування, загальмувалися і науково-теоретичні розробки у цій сфері. Подальший розвиток краєзнавства накреслився тільки у 60-80-х рр. ХХ ст. До проблем краєзнавства в цей період звертаються вчені багатьох галузей науки – історики, географи, економісти, літературознавці.

На підставі аналізу їх виступів на наукових краєзнавчих конференціях та інших наукових публікацій сформувалося сучасне визначення поняття краєзнавства, його форм і напрямів. А саме:

Краєзнавство – це пізнання рідного краю в рамках населеного пункту (міста, села, окремого поселення), адміністративно-територіальної одиниці (області, району), історико-географічного регіону (Карпати, Волинь, Поділля, Крим та ін.).⁴

Що ж є предметом краєзнавчого дослідження в тій чи іншій місцевості? Академік Д. С. Лихачов, окреслюючи коло краєзнавчих інтересів, зазначав, що краєзнавство „об’єднує в собі відомості природознавчі, історичні, мистецтвознавчі, з історії літератури, науки і т. ін. Об’єднуючий фактор полягає у тому, що всі ці відомості належать до однієї місцевості”.⁵

Отже, предметом краєзнавчого дослідження є природа, корисні копалини, рослинний і тваринний світ, ступінь розвитку продуктивних сил, історія, архітектура, мистецтво, історико-культурні пам’ятки і т. ін. Особливий інтерес для краєзнавства становить життя людей, які населяють той чи інший край, їх етнічна приналежність, традиції, звичаї, побут, видатні політичні, культурні діячі, які там народилися, жили, творили, залишили свій слід в історії. До краєзнавства залучаються різні наукові дисципліни – географія, геологія, економічні науки, історія,

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

археологія, етнографія, мистецтвознавство, архітектура та ін. Вони привносять у нього свої методи дослідження і мають на меті виявити локальні особливості того чи іншого регіону або краю, підкреслити його самотність. На цій основі формуються окремі напрями наукового краєзнавства – історичне, географічне, етнографічне, літературне та ін. У сумі досліджень створюється всебічна характеристика краю, а **краєзнавство виступає як комплексна наука, як „комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження”**.⁶

На сучасному етапі краєзнавчі дослідження здійснюються в наукових установах – інститутах НАНУ, на кафедрах у навчальних закладах, музеях тощо. **Вони являють собою державну (наукову) форму краєзнавства.**

Проте краєзнавство – не лише наукові дослідження, а й практична діяльність численної армії краєзнавців-аматорів, людей різних фахів, які за власним бажанням вивчають рідний край, розгортають краєзнавчі пошуки, збирають документальні матеріали в архівах, записують розповіді односельців, відшукують фотографії, карти, забуті поховання воїнів минулих війн. Зусиллями краєзнавців створюються цінні колекції зброї, нумізматики, засновуються в населених пунктах народні музеї, влаштовуються виставки.

Існує істотна різниця між вивченням краєзнавчого матеріалу вченими й аматорами. Перші здебільшого проводять краєзнавчі дослідження в межах однієї наукової дисципліни, другі зазвичай збирають і опрацьовують джерела з різних наукових дисциплін, які їм вдається розшукати і на їх основі написати краєзнавчий нарис, допис у газету, заснувати народний музей тощо.

Разом з тим, між науковою та аматорською діяльністю зберігається нерозривна єдність: наукові розробки становлять методологічну основу для численних аматорських краєзнавчих досліджень і пошуків.

Краєзнавці часто об'єднуються в гуртки, спілки, створюють краєзнавчі товариства, клуби, проводять спільні засідання, збори, конференції, видають краєзнавчі журнали. Так заняття краєзнавством перетворюються на громадський краєзнавчий рух. Він тісно пов'язаний з охороною природи, пам'яток історії та культури, оскільки краєзнавці в міру своїх інтересів добре обізнані зі станом екології та національно-культурної спадщини в місцевості, яку вивчають.

Участь людей у цьому русі має величезне соціально-виховне значення. Вона є однією з акцій патріотичного характеру,

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

спрямована на піднесення освіти, духовної культури населення краю, зростання його національної свідомості. Знання про свій край, його минуле та сучасні потреби робить людей більш активними членами суспільства, здатними до громадської діяльності на користь своєї "малої батьківщини", а через неї і всієї України.

Краєзнавчий рух є невід'ємною складовою краєзнавства і становить його громадську форму.

Важливе місце посідає **третя форма краєзнавчої діяльності – шкільне краєзнавство.** Педагогіка розглядає його як дієвий засіб всебічного розвитку особистості дитини, виховання її моральних і духовних рис. Зусиллями багатьох поколінь педагогів розроблено методiku щодо використання краєзнавчого матеріалу в процесі шкільного навчання, форми краєзнавчої роботи в школі – організація гуртків, шкільних музеїв, проведення екскурсій на природі, до місцевих пам'яток історії та культури тощо.

Для потреб шкільництва пишеться чимало праць, підручників, посібників з історичного, географічного, етнографічного краєзнавства. Це дає підставу твердити, що шкільне краєзнавство є, з одного боку, частиною загального краєзнавства, а з другого – підрозділом педагогічної науки.

Таким чином, ознайомившись з тим, що таке краєзнавство, розглянувши предмет і завдання його вивчення, форми, напрями краєзнавчої діяльності, можна дійти висновку, що **сучасне краєзнавство являє собою багатопланову дисципліну. Це і народне пізнання свого краю, і наукове комплексне його дослідження, і практичний громадський краєзнавчий рух.**

Краєзнавство відіграє помітну роль у житті сучасного суспільства. Воно має культурно-освітні функції, покликане виховувати у громадян почуття національної самосвідомості, патріотизму, шанобливого ставлення до скарбів рідної природи, глибокої поваги до історії, культури, мови та традицій народу. Крім того, дослідження окремих регіонів України, їх природних, економічних, історико-культурних ресурсів сприяють розвитку продуктивних сил, ефективній розбудові таких галузей як туризм, розширенню мережі курортно-лікувальних закладів тощо.

В умовах незалежності краєзнавство робить значний внесок у справу національно-культурного відродження України. Функціонують усі форми краєзнавства – наукова, громадська, шкільна. Зусиллями науковців, істориків, архітекторів, мистецтвознавців видано ряд праць краєзнавчого характеру. Серед

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

них звертають на себе увагу перші два томи фундаментального багатотомного наукового видання „Зводу пам'яток історії та культури України”, присвячені Києву.

Велику роботу проводять громадські організації – Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, регіональні та місцеві краєзнавчі об'єднання: спілки, товариства, гуртки, клуби тощо. До краєзнавчої діяльності залучається також Українське географічне товариство, Українське товариство охорони природи та ін.

Помітним явищем у науковому та культурному житті є всеукраїнські наукові краєзнавчі конференції, ініціатором скликання яких стали Інститут історії України НАНУ та Всеукраїнська спілка краєзнавців, очолювана академіком П. Т. Троньком.

Майже щорічно в Україні проходять регіональні конференції з проблем географічного, шкільного краєзнавства, місцевої історії, урбаністики. Характерною в цьому плані була конференція у м. Слов'янську (1994 р.) „Краєзнавство в системі народної освіти: проблеми, пошуки, перспективи”. Постійним явищем у дослідженні краю стали щорічні історико-краєзнавчі конференції у Луцьку – „Велика Волинь: минуле і сучасне”.

Проведення краєзнавчих конференцій на всіх рівнях стало доброю традицією. У них бере участь майже весь краєзнавчий актив країни, що сприяє розвитку широкого краєзнавчого громадського руху, пам'яткоохоронної та природоохоронної роботи в регіонах України.

У сучасній краєзнавчій літературі дедалі частіше почав з'являтися термін „**Туристичне краєзнавство**”, що засвідчує наукове визнання ще одного важливого напрямку краєзнавства в Україні.

Краєзнавство і туризм. Таке поєднання є цілком закономірним, бо краєзнавство, подорожі, екскурсії, а згодом і туризм здавна стояли поруч, були тісно пов'язані одне з одним спільним прагненням пізнати навколишній світ, свій рідний край, свою Вітчизну.

Туризм, а власне, його зародкові форми, виникли разом із краєзнавством, були його частиною. Тому аби зрозуміти, що собою являє туристичне краєзнавство, слід, насамперед, познайомитись з початковим етапом їх розвитку.

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Спільний початковий етап розвитку краєзнавства та прототуризму

Незважаючи на те, що впродовж останніх ста років в Україні чимало зроблено на ниві вивчення краєзнавства, його повна систематизована історія ще й досі чекає на своїх дослідників. Одним із перших торкнувся цієї проблеми відомий український історик Іван Крип'якевич. Вивчаючи історію галицького краєзнавства, він наголошував на складності створення такої узагальнюючої праці. „Скласти повну історію краєзнавства, - писав він, – можна тільки при участі цілого ряду співробітників, які займались би обробленням різних ділянок сеї великої праці – се робота, яка потребує довгого часу”.⁷ На жаль, нині ми маємо лише окремі розвідки, які вводять нас в історію краєзнавства в Україні.

Краєзнавство в Україні має багатотисячолітню історію, давні традиції. Воно бере свій початок разом з появою та поглибленням географічних та історичних знань про територію України та її окремі регіони – Причорномор'я, Подніпров'я, Пониззя (Поділля) та ін.

У Київській Русі першими краєзнавцями були легендарні літописці, які в своїх літописах фіксували відомості про численні населені пункти України. Давній Київський літописний звід почав створюватись у 1037 р. У ньому розповідається про початковий період в історії Києва. У Києво-Печерському зводі (1079, 1095 рр.) подано докладний опис Чернігово-Сіверської землі.

Ці літописи ввійшли до першої редакції літопису “Повісті временних літ”, укладеної на початку XII ст. ченцем Києво-Печерської лаври Нестором Літописцем. Другу редакцію „Повісті” здійснив у 1116 р. ігумен Сильвестр у Видубицькому монастирі – Лаврентіївський літопис, а третя редакція була здійснена у Києво-Печерському монастирі – Іпатіївський літопис.

Опис історичних подій у “Повісті” починається з 852 р. У ній знаходимо багато краєзнавчих відомостей про заснування міст на Правобережній, Лівобережній Україні, побудову храмів у Києві, Чернігові, Вишгороді, Білгороді та інших містах, оборону їх від кочівників-печенігів і половців тощо.

Події місцевої історії з 1201 до 1291 р. розкриває Галицько-Волинський літопис. Окрім того, багато краєзнавчого матеріалу міститься в монастирських літописах-хроніках – Густинському, Межигірському, Підгорецькому, Мгарському.

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Важливі краєзнавчі відомості вміщено у “Слові о полку Ігоревім”, написаному невідомим автором між 1185-1187 рр. У ньому згадуються міста Київ, Чернігів, Путивль, Переяслав; ріки – Дніпро, Рось, Донець, Стугна, Сула. Багато відомостей наводиться про природу Лівобережжя та Слобожанщини, вказано назви двадцяти трьох рік, п'ятдесяти чотирьох видів птахів, змальовано побут населення краю.

Дуже рано, ще з середньовіччя, почали виявлятися зв'язки краєзнавства з подорожуванням і мандрівництвом. Значна частина описів земель України – Причорномор'я, Волині, Поділля, Запоріжжя, окремих міст і сіл була зроблена людьми, які мандрували по Україні – дипломатами, купцями, священиками та ін. Здебільшого це були іноземці.

Їх твори за своїм характером переважно належали до мемуарного жанру – щоденники, спогади, хроніки подорожей, написані очевидцями та безпосередніми учасниками подій. Автори цих праць, попри свої заняття та мандрівництво, виступали як справжні краєзнавці, яких цікавило все – відомості з історії, географії, топоніміки краю, люди, які його населяли, міста, їх планування, забудова, оборонні споруди: церкви, костьоли, замки тощо. Саме ця обставина дає підстави причисляти праці мандрівницько-мемуарного жанру до краєзнавчої літератури про Україну. Прикладом таких праць є подорожні записки мандрівників XI-XV ст., що відвідували Україну – німецького єпископа-проповідника Бруно з Кверфурта, який на початку XI ст. по дорозі до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира; папського посла до Монголії Плано Карпіні, який, їдучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ. Описи Криму залишив Вільгельм Рубрук, посол французького короля Людовика IX до татарської Орди, який у 1252 р. здійснював подорож з Царгороду через Крим, Перекоп, Донщину.

Жильбер де Лянуа, західноєвропейський дипломат, у спогадах „*Voyages et Ambassades*” описав свою подорож по Україні в 1421 р. Зокрема, він відвідав Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Про останнє місто автор сказав, що воно „прегарно розташоване”. Також дипломат відзначив гостинність місцевої шляхти, пишні обіди, які вона йому влаштовувала, згадував чудові подарунки місцевого виробництва – руські чаші, вишивані рукавиці, шапки тощо.

Цікаві відомості про українські міста Луцьк, Житомир, Київ містяться в описі подорожі посла Венеціанської Республіки

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Амвросія Контаріні до перського шаха у 1473-1474 рр. Вперше його було надруковано у Венеції у 1483 р. З цієї праці краєзнавці можуть дізнатися про характер тогочасної забудови міст, про Київ як великий торговельний центр, через який купці спроводжують свої каравани з товарами і зберігають їх тут до наступних перевезень. „Київ переповнений хлібом і всякого роду м'ясом”, – пише А. Контаріні. Стисло, але дуже виразно автор змальовує побутові подробиці життя киян – гостинні частування, обіди, що супроводжувались співами, та ін.

Краєзнавчу характеристику Києва XVI ст. істотно доповнюють відомості, наведені у щоденнику подорожі Михайла Литвина, яку він здійснив у 1550 р. Його цікавить усе – природа Київщини та Києва, ґрунти, їх родючість, рослини, що вирощуються на ланах, овочі, фрукти, дерева, тваринний світ – дикі звірі, домашня худоба, птахи, риби, бджільництво тощо. Докладно описано Київ, його роль у розвитку транзитної торгівлі, зосередження у місті дорогих товарів – коштовностей, шовкових тканин, хутра, парфумів, прянощів. Не обминає автор і опису архітектури Києва, його оздоблених мармуром храмів з позолоченими банями, монастирів, Литовського замку, що височів над Дніпром. А про мешканців Києва і Подніпров'я М. Литвин писав, що вони відзначаються хоробрістю, „тому в цій країні дуже легко набирають добрих вояків”.⁹

Краєзнавче вивчення Запоріжжя започаткував Еріх Лясота (1550-1611). У кінці XVI ст. австрійський імператор Рудольф II надіслав його як посла у Запорозьку Січ. Мандруючи по Україні, а потім перебуваючи на Запоріжжі протягом 1594 р., Еріх Лясота у щоденнику – Діаріуші – занотовував свої враження про військовий устрій Січі, військову майстерність запорожців, їх побут і звичаї. Частина щоденника, що стосувалася Запоріжжя, була надрукована в 1890 р. в “Мемуарах, що відносяться до історії Південної Русі” (вип. 1). Важливість цього джерела для вивчення Південної України важко переоцінити і жодний краєзнавець, який вивчав цей край, не може його обминути. Також краєзнавчу цінність має опис Києва, зроблений Еріхом Лясотою.

У краєзнавство Південної України і, зокрема, Запоріжжя значний внесок зробив французький військовий інженер Гійом-Левассер де Боплан. Перебуваючи на службі у польського уряду, він у 1635 р. керував будівництвом військової фортеці Кодак на правому березі Дніпра, проти Кодацького порога, а повернувшись до Франції у 1650 р. видав “Опис України, або областей королівства

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Польського, розташованих між кордоном Московії і Трансильванії”. Ця книга містила багато відомостей про географію краю, історію, про запорожців, їх військову систему, зброю, етнічні особливості козаків, звичаї. Окрім того, Боплан склав мапи цієї місцевості, де були нанесені населені пункти, Дніпро, пороги тощо.

Унікальні краєзнавчі відомості про Волинь і Поділля залишив у своєму “Щоденнику” іноземець, що походив з Німеччини – Ульріх фон Вердум, який неодноразово подорожував українськими землями у 70-х рр. XVII ст.¹⁰ У складі посольства французького дипломата де Польм’є Вердум проїхав по всьому Правобережжю України до Львова та до кордону з Молдавією, зупиняючись у містах і замках великих магнатів. Людина з вищою університетською освітою, Вердум уважно вивчав навколишній світ і ретельно записував усе побачене – відомості про географічні, ботанічні, етнографічні, демографічні особливості краю, зробив описи сіл і міст, називає 272 українських населених пункти, наводить дані про їх походження. Ці унікальні краєзнавчі матеріали, що стосувалися України, уже в наш час переклав українською мовою І. І. Сварник і видав під назвою “Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 через королівство Польське”. Вони стали доступними для широкого загалу тих, хто цікавиться історією свого краю, і, таким чином, заклали ще одну цеглину у велику будову українського краєзнавства.¹¹

Описи українських міст кінця XVI- поч. XVII ст. залишив купець-мандрівник Мартин Груневег, причому він їх доповнив планами, малюнками архітектурних пам’яток. Деякі пам’ятки не дійшли дотепер і тому описи Груневега мають особливо велику цінність для краєзнавства.

Саме завдяки Груневегу, який у 1584 р. відвідав Київ, ми знаємо як виглядали його райони – Поділ, Печерськ, які храми та собори й інші споруди прикрашали місто.¹² Існують також описи міст Львова, Жовкви, зроблені в різні періоди Яном Альнпеком, Варфоломієм Зиморовичем, Юліаном Німцевичем внаслідок подорожування землями Західної України.¹³

Тепер поглянемо в цілому на краєзнавство України на початковому етапі його розвитку з найдавніших часів до XVIII ст. включно. Що нам впадає, передусім, в око? А те, що переважна частина названих праць (в дійсності їх було значно більше, ніж тут згадується) з’явилась внаслідок подорожей, поїздок. Вони здійснювались переважно з прагматичною метою – торговельними, дипломатичними потребами, місіонерством тощо, але разом з тим

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

мали пізнавальний характер, сприяли розвитку краєзнавства. Отже, краєзнавство та подорожування, що являло собою прообраз майбутнього туризму, існували у нерозривній єдності.

Звертає на себе увагу ще одна риса тогочасного краєзнавства – описи окремих регіонів, населених пунктів з їх природою, рослинним і тваринним світом, спорудами автори робили переважно на основі побаченого особисто ними. Вони найчастіше були першопрохідцями і не мали писемних або навіть усних відомостей про побачений край.

Кінець XVIII-XIX ст. – якісно новий етап у розвитку краєзнавства. Він характеризується зародженням нової наукової форми краєзнавчих досліджень, які спиралися на статистичні, архівні джерела, історичні твори, спогади учасників. Інтерес до свого краю, його особливостей зріс, зокрема, у Лівобережній Україні, яка у 1667 р. за Андрусівським миром між Московською державою та Польщею підпала під владу Москви. Через 100 років нащадки козацьких старшинських родів, які отримали дворянство, починають цікавитися своєю історією, родоводом, шукають документи в архівах, користуються козацькими літописами Г. І. Грабянки та С. В. Величка, що описували історію України часів гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи.

Зразками нових краєзнавчих праць можна, наприклад, вважати працю В. Г. Рубана “Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России” (СПб, 1773), О. Ф. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России...” (СПб, 1785). Такий же характер мали описи Новгород-Сіверського, Харківського намісництв та ін.

На новому етапі подорожі та мандрівки перестають бути обов'язковою передумовою розвитку, передусім, наукового краєзнавства, але не втрачають свого значення для подальшого вивчення окремих територій. Тим більше, що саме в першій половині XIX ст. у країні відбуваються помітні зрушення в освіті, культурі, збільшується число навчальних закладів, розширюється коло освічених людей, яких приваблюють подорожі з метою пізнання невідомих регіонів країни. Так, на початку XIX ст. розгорнулося краєзнавче вивчення Криму, інтерес до якого зріс після його приєднання до Російської імперії у 1783 р. Воно здійснювалось російськими чиновниками, літераторами, вченими та

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

краєзнавцями, а також іноземцями за допомогою численних поїздок, подорожей і мандрівок по території Криму. Внаслідок цих поїздок з'явилася ціла низка публікацій, що заклали основу краєзнавства Криму.

Найгрунтовніші записки залишив державний чиновник і літератор П. І. Сумароков. Після першого відвідування Криму він видав працю “Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году, с историческим и топографическим описанием всех тех мест” (М., 1800). А після другого перебування у Криму у Санкт-Петербурзі в 1803-1805 рр. вийшов його двотомник “Досуги Крымского судьи или второе пришествие в Тавриду”. У ньому автор зробив детальний опис міст, культури, побуту народів Криму, проілюструвавши видання великою кількістю малюнків. Одним із кращих творів про Крим тих років стали записки І. М. Муравйова-Апостола, батька відомих декабристів, який відвідав Крим у 1820 р., оглядав кургани, проводив археологічні розкопки в Судаку тощо.

Протягом першої третини ХІХ ст. по Криму подорожували і залишили свої спогади, нотатки сходовознавець А. С. Норов, видавець “Отечественных записок” П. П. Свіньїн, командуючий малотоннажними судами В. Б. Броневський, відомий етнограф П. І. Кеплен, англійський учений, професор Кембріджського університету Едуард Даніель Кларк та багато інших.¹⁴ Зроблені ними публікації увійшли до скарбниці краєзнавства Криму. Їх автори були одночасно і мандрівниками і краєзнавцями. Причому краєзнавчі інтереси у них були пріоритетними, а подорож виступала виключно як засіб пізнання й опису певної території.

З середини ХІХ ст. серед прошарку різночинної інтелігенції, яка отримала освіту в університетах України – Харківському (1805), Київському (1834), Одеському (1865) – зростає інтерес до життя народу, його культури, звичаїв в окремих місцевостях України, природних особливостей тощо. На цій основі зароджується аматорський краєзнавчий рух, що являв собою одну з форм суспільних інтересів того часу, був виявом патріотизму. У своїх краєзнавчих пошуках краєзнавці-аматори – священики, вчителі, лікарі, офіцери – широко використовували мандрівки, збирали документальні матеріали, записували розповіді старожилів, народні пісні тощо.

Для прикладу можна згадати діяльність священика Л. І. Похилевича, який працював у Київській духовній консисторії. Він об'їздив усі населені пункти Київщини, цікавлячись, насамперед, справами церковних парафій, побутом священиків і селян, разом з

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

тим описуючи всі старожитності, які вдалося побачити. Праці Л. І. Похилевича “Сказання про населені місцевості Київської губернії” (К., 1864), “Повіти Київський і Радомишльський. Статистичні та історичні замітки...” (К., 1887) і досі є важливим джерелом для вивчення краєзнавства Київщини та Черкащини.

Краєзнавча подорож була важливим інструментом у творчій і науковій діяльності багатьох українських письменників, художників, учених середини ХІХ- початку ХХ ст. Показовою в цьому плані є краєзнавча діяльність Т. Г. Шевченка, який багато подорожував по Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших місцевостях, брав участь в археологічних експедиціях. Отримані під час подорожей враження надихнули Т. Шевченка створити серію малюнків “Мальовнича Україна”, для якої він змалював багато історичних пам’яток: “Аскольдова могила”, “Мотронинський монастир”, “Богданова церква у Суботові” та ін.

Видатний український історик, археолог і етнограф Д. І. Яворницький, який протягом життя вивчав історію запорозьких козаків, створивши цілу низку праць – “Виникнення і устрій Запорізького кошу” (1886 р.), “Острів Хортиця на річці Дніпрі” (1882 р.), тритомну “Історію запорізьких козаків” (1892-1897) – пішки обійшов увесь Південь України. У своїх подорожах він збирав козацьку зброю, досліджував пам’ятки козацької доби, записував розповіді старожилів, козацькі пісні.

Загальновідомі краєзнавчі подорожі рідним краєм Івана Франка, до яких він залучав і студентську молодь. Поїздки в Карпати, знайомство з життям гуцулів, їх побутом і звичаями допомогли письменнику М. Коцюбинському створити повість „Тіні забутих предків” і цим зробити відчутний внесок у розвиток літературного краєзнавства України.

Отже, навіть загальний огляд історії краєзнавства в Україні дає підстави твердити, що краєзнавство і прототуризм на своєму початковому етапі розвивались у нерозривній єдності, тобто мали спільний початковий період. Разом з тим, розвиваючись у надрах краєзнавства, подорожування поступово змінювалось, розширювало свої функції. Якщо поїздки й подорожі, особливо в ХІІІ-ХVІ ст., здійснювались переважно з торговельною, релігійною, дипломатичною метою, а пізнавальні інтереси мандрівників мали другорядне значення, то **з часом все більше зростає роль пізнавальних подорожей.** А в середині ХІХ ст. під впливом краєзнавчого руху народжується ще одна форма

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

подорожування: **екскурсія – поїздка з науково-дослідною, освітньою або розважальною метою.** Причому, в той час не робилося різниці між подорожжю тривалою і одноденною. Всі вони називалися екскурсіями.

Екскурсія, крім інших завдань, передбачала можливість розважитись у процесі мандрівки і саме це наближувало її до туризму. Згодом екскурсія стала невід'ємною складовою туристичної подорожі.

З середини XIX ст. екскурсії знайшли широке застосування в наукових краєзнавчих дослідженнях, які проводили наукові товариства – Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922); Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1917); Історичне товариство Нестора Літописця (1873-1917) та ін.

Видатні вчені, діячі науки та культури, які гуртувалися навколо товариств, не тільки досліджували краєзнавчу проблематику, а й вважали своїм обов'язком популяризувати наукові знання серед населення, намагалися пробудити серед громадськості інтерес до свого краю, культурних традицій народу, піднести його освітній і культурний рівень. Тому екскурсії стали важливим інструментом їх культурно-просвітницької діяльності. Про необхідність організації екскурсій наголошувалось на наукових зібраннях, з'їздах, засіданнях товариств. До участі в них запрошувались, крім учених, слухачі різних курсів, студенти і всі охочі. Це сприяло ознайомленню демократичних прошарків міського населення з передовими науковими ідеями, вносило свіжий струмінь у культурне життя людей і дуже поживляло подорожування по рідній країні.

Екскурсійна діяльність наукових товариств на початок XX ст. набула такого розмаху, що деякі з них включали навіть у свої статuti завдання проведення екскурсій, для чого створювались бюро або розпорядчі комітети. У цьому плані особливо активно діяло Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. При ньому у 1912 р. було створено розпорядчий комітет, який підготував перелік міст, багатих на історичні та архітектурні пам'ятки. До них пропонувалось організувати екскурсії. Це були Остер, Чернігів, Чорнобиль, Коростень, Васильків, Черкаси, Полтава, Луцьк, Кременець та ін. Немає сумніву, що такі екскурсії розраховувались на кілька днів і вже більше нагадували туристські подорожі.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Активними організаторами природничих, історико-археологічних та інших освітніх екскурсій виступали відомі вчені геологи та мінералоги К. М. Феофілактів, П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський, ботанік І. Ф. Шмальгаузен, зоолог В. М. Артоблевський, історик та археолог В. Б. Антонович, археологи В. В. Хвойка, М. Ф. Біляшівський та багато інших.

Було міцно пов'язане з екскурсіями шкільне краєзнавство, що почало розвиватися у 60-х рр. XIX ст. після реформування шкільної освіти, зростання кількості навчальних закладів – початкових шкіл, гімназій, реальних училищ, збільшення числа учителів і учнів.

У статутах початкових навчальних закладів наголошувалося на необхідності проведення шкільних екскурсій для ознайомлення учнів із природою, старожитностями краю, з життям людей. Це відкривало простір для краєзнавчої роботи в школах, найважливішим методом якої у навчальних закладах стало проведення екскурсій, подорожей, під час яких діти вчилися самі спостерігати навколишнє життя, знайомилися з історією рідного міста, краю, з пам'ятками архітектури, мистецтва.

Першими почали організовувати екскурсії гімназії великих міст – Києва, Одеси, Харкова, Житомира, Полтави та ін. Внаслідок цих екскурсій учні створювали шкільні гербарії, колекції, випускали гімназійні краєзнавчі журнали, навіть книги. Наприклад, гімназисти мариупольської гімназії під керівництвом викладача у 1890 р. провели низку екскурсій по рідному місту, оглядали старі будинки, давні храми, записували розповіді старожилів про минулі часи. Потім звіт про цю роботу вирішили надрукувати окремою книгою - “Мариуполь и его окрестности” (Мариуполь, 1892). З роками вона стала цінним джерелом для краєзнавчого вивчення міста, оскільки багатьох пам'яток архітектури та мистецтва, описаних у ній, тепер уже не існує.

Краєзнавчі екскурсії влаштовували також земства, окремі підприємства, клуби за інтересами тощо. Для їх проведення при наукових товариствах, земствах створювались спеціальні розпорядчі комітети або бюро. Причому екскурсії часто розраховувались на кілька днів і фактично являли собою туристські подорожі.

Прикладом цього може стати спільна екскурсія, проведена членами Київського й Одеського відділень Російського технічного товариства 13-19 травня 1893 р. Для її організації була створена спеціальна екскурсійна комісія, яка розробила план і маршрут

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

подорожі. 13 травня до Києва залізницею прибули 15 екскурсантів з Одеси. Протягом двох днів вони оглядали місто, його будівлі, парки, каталися на яхтах по Дніпру. До одеситів приєдналися 50 екскурсантів від Київського відділення і вночі на 15 травня спільна група вирушила Дніпром до Катеринослава на пароплавах “Марія” та “Наdejда”. Звідти вона виїхала до Кривого Рогу, де екскурсанти ознайомились з виробництвом чавуну, побували на могилі отамана Сірка, а 19 травня одесити і кияни повернулися додому.¹⁵

Шкільні краєзнавчі екскурсії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. започаткували зародження шкільного туризму: нетривалі походи й мандрівки на околиці міст, одноденні подорожі та поїздки на пароплавах Дніпром у Києві та морем в Одесі почали переростати у тривалі туристські подорожі, які мали пізнавально-розважальний характер. В організації цих подорожей особливо відзначився директор 5-ї чоловічої Києво-Печерської гімназії В. І. Петр, який з 1885 до 1904 р. влаштував для своїх вихованців 15 подорожей до Кременчука, Умані, Білої Церкви, Житомира, Чернігова. Тричі юні туристи їздили до Криму, тричі – на Кавказ, двічі на Урал і нарешті з 1900 р. виїздили навіть за кордон. Власне, це був уже справжній шкільний туризм, хоч він ще не мав належного обслуговування.¹⁶

Своєрідним центром шкільного туризму стала Одеса. Так, згідно повідомлень, що вміщувалися в газеті “Одесский листок”, у 1912-1914 рр. тут перебувало близько 50-ти шкільних туристських груп як з України – Києва, Харкова, Катеринослава, Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона, Ізмаїла, Бірзули, Бердичева, так і з російських міст – Санкт-Петербурга, Москви, Костроми, Нижнього-Новгорода та ін. У той же час, з Одеси виїхало близько 30-ти груп, які прямували до українських і російських міст.¹⁷

Так у лоні краєзнавства, за допомогою екскурсій зароджувався внутрішній туризм. В його основі лежала подорож як розвага, як відпочинок, як сума нових вражень і уявлень про навколишній світ. На відміну від краєзнавців, для яких подорож була лише одним із засобів вивчення й описання краю, у туристів саме подорож, мандрівка займали пріоритетне місце.

У 20-30-х рр. ХІХ ст. в Україні накреслилась тенденція до виділення туристичних регіонів й туристично-рекреаційних центрів, куди спрямовувався потік туристів. Насамперед, це були Одеса та Крим, які приваблювали подорожуючих теплим кліматом, мальовничою природою, морськими купаннями, пам'ятками античної доби. Газета “Одесский вестник” ще у 1829 р. повідомляла, що “багато мандрівників, які відвідували Південний

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

берег Криму, відзначали, що він мало поступається за красою природи Італії, а Одеса у багатьох відношеннях стоїть поряд з освіченими містами Європи – має безпосередні та швидкі зносини з усією Європою, різноманітні навчальні заклади, музей, ботанічний сад. Мандрівники, особливо у літній час, заповнюють місто”.¹⁸

Крім того, поблизу Одеси, вздовж Чорного моря існували лимани з цілющою ропною водою та лікувальними грязями, що спричинило появу тут лікувально-рекреаційних закладів. Перша лікувальна купальня на 20 номерів з'явилася у 1833 р., а у 1880-х рр. на Куяльницькому, Хаджибейському, Кляйнілібентальському лиманах уже діяла ціла низка установ, що мали не тільки лікувальний, а й розважальний характер. Біля них споруджувались будинки та готелі для розміщення відпочиваючих, будувались приватні дачі, робилися спроби налагодити сервіс: пропонувались гарячі обіди, кінні екіпажі. До послуг гостей були телефон, телеграф, влаштовувались вечірні концерти та гуляння. У 1880-х рр. на одеські курорти влітку приїжджало понад 20 тис. чол.¹⁹

Формуванню Південного туристичного регіону сприяла поява пароплавного сполучення. Перший пароплав для одеського порту під назвою “Одеса” було побудовано в 1826 р. у м. Миколаєві, другий там само – у 1833 р. Проте регулярне сполучення з кримськими портами почалося тільки у 1836 р., після появи пароплава “Петр Великий”, випсаного з Англії. Пароплави здійснювали щотижневі рейси між Одесою, Ялтою, Євпаторією, Севастополем, Керчу, Феодосією. Пасажири за помірну ціну отримували пристойне харчування, чисту постіль і обслуговування, що негайно позначилося на зростанні числа приїжджаючих до Криму на літній період.²⁰

На початок ХХ ст. морський пароплавний транспорт значно збільшився. Майже щогодини від причалів причорноморських міст відходив або до них пришвартовувався пароплав. Перевезенням пасажирів, у тому числі туристів і курортників, займалися Російське товариство мореплавства та торгівлі, Пароплаводство російського транспортного та страхового товариства, приватні Південнобережне пароплаводство М. І. Говалло, Курортне пароплаводство К. О. Ревенського. Останні мали власні пристані в Ялті та інших містах Криму й забезпечували виключно потреби туристів і відпочиваючих, чисельність яких невпинно зростала.²¹ Власне, стає очевидним, що до обслуговування туристів почали залучатися підприємницькі структури, зароджувався, за сучасним висловом, туристичний бізнес.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Налагоджувалися шляхи сполучення і на території Криму. З 1824 р. прокладається гірське шосе, у 1832-37 рр. йшло будівництво гравійної дороги Алушта-Сімферополь, яку в 1847 р. було продовжено до Севастополя. З 1861 р. розпочалося залізничне будівництво.²² Це створювало передумови для швидкого рекреаційного освоєння Криму, який за своїми природними умовами – гірськими ландшафтами, субтропічним кліматом Південного берега, численними грязевими озерами і джерелами мінеральних вод мав всі підстави для перетворення на рекреаційний і туристичний регіон. Його центром стала Ялта. На кінець XIX ст. вона не мала собі рівних за числом відвідувачів не тільки серед інших міст Криму, а й Північного Кавказу. Щороку до Ялти прибувало влітку понад 50 тис. чол.²³ У 1915 р. в Ялті існувало 5 санаторіїв на 169 місць, клінічна дитяча колонія, притулок для хворих на туберкульоз, діяло 14 готелів на 800 номерів, 3 приватних санаторії та 5 пансіонатів.²⁴ Будуються готелі, пансіонати, лікувальні заклади і в інших містах Криму – Алушті, Євпаторії, Судаку.

Туристський потік спрямовувався й у великі міста України, багаті на пам'ятки старовини, релігійні святині, осередки мистецько-культурного життя. Зокрема, таким містом був Київ. Газета „Киевлянин”, наприклад, у 1879 р. зазначала, що “до Києва щороку прибувають тисячі приїжджих, багато яких з метою побачити місто і його чудову природу”.²⁵ Крім того, Київ щороку приймав паломників з усіх кінців Російської імперії, які приходили вклонитися святим місцям, відвідати знамениту Києво-Печерську лавру, Флорівський, Михайлівський Золотоверхий монастирі та інші храми. Чисельність паломників невинно зростала. Так, у кінці XVIII - на початку XIX ст. до Києва щороку приходило до 110 тис. паломників²⁶, а у 1882 р. їх було зареєстровано уже 553 тис.²⁷

Отже, упродовж XIX ст., особливо його другої половини туризм в Україні набирав усе більших обертів у своєму розвитку. Проте його остаточне становлення дослідники відносять на кінець XIX – початок XX ст., коли виникають перші туристичні об'єднання – клуби, комітети, комісії, товариства, що займаються організацією туристських подорожей, розробкою туристичних маршрутів, налагодженням обслуговування туристів. Їх формування теж відбувалося в рамках краєзнавства.

Першою туристичною організацією в Україні вважається “Кримський гірський клуб”, який виник у 1890 р. на базі краєзнавчого “Гуртка аматорів природи, гірського спорту та Кримських гір”,

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

заснованого місцевими краєзнавцями – лікарями, натуралістами, альпіністами, педагогами.

Кримський гірський клуб мав відділення в Ялті, Севастополі, Одесі. Центральним було Ялтинське відділення, яке почало функціонувати з квітня 1891 р. У наступному році для нього було збудовано нове приміщення.

За статутом 1901 р. Клубу було надано право відкривати відділення по всій території Російської імперії – у 1903 р. відкрито Катеринославське, Гагринське, Бессарабське відділення, у 1908 – Бакинське, у 1911 р. – Ризьке, у 1916 р. – Феодосійське. Оскільки до кола інтересів краєзнавців потрапив і Кавказ, Клуб з 1905 р. став іменуватися Кримсько-Кавказьким гірським клубом.²⁸

Як видно з статутів, спочатку Клуб був більше краєзнавчим, ніж туристичним. Проте дуже скоро він став на шлях організації обслуговування екскурсантів і туристів: у горах створювались притулки для зупинок, налагоджувалось харчування та інші послуги, що рекламувалися в спеціальному виданні “Экскурсии, устраиваемые Ялтинским отделением Крымского Горного клуба”. Було створено спеціальне екскурсійне бюро, яке пропонувало розроблені маршрути по Криму. До послуг туристів діяла квартирно-посередницька контора. Ялтинське екскурсбюро стало прототипом сучасних бюро подорожей та екскурсій. Тільки протягом 1912 р. воно провело 645 екскурсій, в яких взяли участь 15229 туристів.²⁹

Розвиток туризму в Україні стимулювався заснуванням туристичних організацій у Росії. У 1895 р. в Петербурзі створено “Російський туринг-клуб”, який у 1901 р. перетворено на Російське товариство туристів – першу туристичну організацію в Росії (РТТ). Її основним завданням стала організація подорожей по території Російської імперії і за кордон, а також сприяння паломництву до святих місць. Кошти товариства склалися з членських внесків. До 1910 р. воно заснувало свої комітети у 100 великих містах Росії, у тому числі в Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Рівному. У 1913 р. РТТ вступило до Міжнародної ліги туристичних товариств, цим самим затвердивши свій міжнародний статус.³⁰

Одним із перших туристичних об'єднань у Західній Україні був “Кружок устроювання мандрівок по наших краі”, що виник при “Академічному братстві” у Львові (1883 р.). Члени гуртка – студенти поставили на меті організацію мандрівок по рідному краю.³¹

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

У Львові (1892 р.) почало діяти спортивно-туристичне товариство “Сокіл”. У багатьох містах Галичини поширювало бізнесову туристичну діяльність “Польське товариство Татранське”. Воно створювало перші туристичні бази - “закутки” (одна з них розміщувалась на горі Говерлі). У Ворохті, Кременцях, Микуличині, Яремчі було збудовано сотні вілл, пансіонатів для туристів і відпочиваючих, розрахованих на 10 тис. чол.³²

У травні 1910 р. група шанувальників мандрівок утворила в м. Станіславі туристичне товариство “Чорногора”, головою якого став Станіслав Стеблицький. Воно поставило перед собою завдання пізнавати й вивчати свій край – Галичину, Буковину, гори Карпати, Альпи і Татри, налагодити співпрацю з НТШ у Львові, “Угорським Карпатським товариством” і “Польським товариством Татранським”, проводити спільні мандрівки, видавати журнал, будувати та доглядати туристські притулки, дороги, мости, утримувати провідників і гірську сторожу.

Таким чином, краєзнавство і туризм мали спільний початковий етап розвитку. Саме в надрах краєзнавства еволюціонував туризм від своїх простіших форм – подорожей, поїздок, мандрівок, згодом екскурсій і, нарешті, до створення перших туристичних організацій в Україні.

Виникнення туристичних організацій ознаменувало новий етап у розвитку туризму, виділення його в окремий напрям, обумовило формування туризму як нового соціального явища.

Туристичне краєзнавство, його завдання та форми

У кінці XIX ст. на арену суспільного життя в Україні вийшов туризм. Взявши свій початок від подорожей і мандрівок, він все більше набував властивих йому рис – подорожі заради пізнання навколишнього світу, відпочинку та розваги людей у вільний час. Цю сутність туризму відзначали і тогочасні енциклопедичні видання. “Туристи, – читаємо в одному з них, – слово, що виникло в новітні часи, означає людей, які мандрують для розважання або для наукової мети”.³³

Сучасне визначення поняття туризму звучить так: **“Туризм – тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних або професійно-ділових цілях без заняття оплачуваною діяльністю”**.³⁴ Проте у наш час туризм являє собою настільки складне явище в соціально-економічному та культурному житті людства, що не може бути визначений однією

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

дефініцією, бо виступає в кількох іпостасях: туризм як подорож людей з оздоровчою, пізнавальною, професійною метою, як галузь економіки, як економічна туристична діяльність з організації подорожей, як громадський рух туристів, спрямований на створення туристських об'єднань, товариств, клубів, секцій для розширення доступу всіх верств населення до відновлення фізичних, психічних, інтелектуальних сил засобами туризму.³⁵

У процесі розвитку туризму склалися його види залежно від різних критеріїв, наприклад:

- від місця постійного проживання туриста і місця подорожі – туризм внутрішній, виїзний, в'їзний;
- від форми організації – туризм організований (плановий) і самодіяльний;
- від мети подорожі – пізнавальний, спортивно-оздоровчий, конгресовий (діловий) та ін.;
- від виду транспорту – залізничний, водний, авіаційний, автотуризм.

Притому слід зазначити, що пізнавальні функції туризму тією чи іншою мірою властиві кожному з існуючих видів туризму, бо туристська подорож – це завжди отримання нових знань про чужі країни та народи, що їх населяють, або подорожування рідною країною, що дає можливість краще пізнати свою Батьківщину. Тому з самого початку свого самостійного існування туризм ніколи не втрачав зв'язків з краєзнавством, оскільки їх єднали спільні пізнавальні функції. Кардинально змінюється лише їх роль стосовно одне одного. Якщо раніше подорожі, поїздки були підпорядковані основним завданням краєзнавства, служили тільки засобом здобуття краєзнавчих знань, то тепер, коли туризм отримав самостійний статус, а туристична подорож зайняла в ньому пріоритетне місце, краєзнавча наука почала обслуговувати туризм. За допомогою краєзнавчих досліджень вивчаються туристичні ресурси в окремих регіонах України, створюються путівники для туристів та інша туристично-краєзнавча література, розробляються туристичні маршрути, регіональні карти, схеми, буклети тощо, тобто формується новий напрям краєзнавства – **туристичне краєзнавство**. Воно являє собою з одного боку, невід'ємну складову загального краєзнавства, а з іншого – туризмознавства, є зв'язуючою ланкою між цими двома дисциплінами. **Основним завданням туристичного краєзнавства є всебічне комплексне вивчення регіонів України для потреб туризму.**

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Туристичне краєзнавство ґрунтується на тих же принципах і засадах, що і загальне краєзнавство, хоч має і деякі відмінності. Так, якщо краєзнавче вивчення здійснюється в рамках історико-географічного регіону або територіально-адміністративної одиниці – області, району, міста, села, то **в основу туристично-краєзнавчого дослідження покладено туристичний регіон, що складається з кількох туристичних районів, які в свою чергу поділяються на менші таксономічні одиниці.**

Районування території України за різними критеріями ще з 1980-х рр. перебуває в колі інтересів дослідників-економістів, географів, архітекторів, етнографів та ін. На основі етнографічного, рекреаційного районування з урахуванням фізико-географічних особливостей, ступеню розвитку туризму вченими на сучасному етапі визначено сім туристичних регіонів - Карпатський, Волинсько-Тернопільський, Поліський, Подільський, Придніпровський, Слобожанський, Азово-Чорноморський. Кожний з них охоплює кілька суміжних областей, в яких склалися приблизно однакові природні, історико-культурні, соціально-економічні умови для розвитку туризму.

Предметом туристично-краєзнавчих досліджень є вивчення природних, історико-культурних та соціально-економічних ресурсів і умов для подальшого розвитку туризму в кожному регіоні. Насамперед, це природні ресурси – рельєф, клімат, водні артерії, мінеральні джерела, лікувальні грязі, печери, рослинний і тваринний світ, національні парки, заповідники, мальовничі ландшафти, унікальні пам'ятки природи, історико-культурні туристичні ресурси, що включають пам'ятки історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічні осередки, заклади культури – музеї, скансени, театри, виставки тощо. Ці об'єкти знаходяться у полі зору також історичного краєзнавства. Однак вивчення історико-культурної спадщини для потреб туризму має свою специфіку. Якщо краєзнавців, які вивчають історію певної місцевості, цікавлять події незалежно від того, чи залишили вони слід у матеріальних пам'ятках, чи ні, **то в туристичному краєзнавстві мають цінність ті події, пам'ять про які збереглася в давніх спорудах, пам'ятках, локалізована на певній території.** Їх можна показати відвідувачам, туристам. Саме цей огляд доносить до сучасної людини весь неповторний аромат давнини, матеріальна історико-культурна спадщина справляє на неї глибоке враження. **Тому відеоряд – обов'язкова умова краєзнавчого вивчення території для потреб туризму.**

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Свою особливість має краєзнавчий аналіз групи соціально-економічних ресурсів і умов у різних регіонах України, які забезпечують розвиток туристичної галузі. Адже від них залежить приток туристів, можливість їх обслуговування на рівні сучасних вимог. Тут до кола інтересів дослідників входять суто професійні завдання районування територій для потреб туризму, вивчення структури місцевого населення, трудових ресурсів для створення робочих місць у сфері обслуговування. Вивчається транспортна доступність до туристичних об'єктів, рівень розвитку туристичної інфраструктури в тому чи іншому регіоні, – забезпеченість готелями, кемпінгами, підприємствами харчування їх комфортність.

Важливим аспектом досліджень цієї групи туристичних ресурсів є розкриття механізмів функціонування рекреаційно-туристичних комплексів у різних регіонах України, проектів забудови зон відпочинку, міських туристичних центрів тощо. У такому випадку краєзнавчі дослідження можуть використовуватись для практичного розвитку всієї туристичної галузі України.

Як і в загальному краєзнавстві, до вивчення туристичних ресурсів залучаються вчені різних галузей науки – географи, картографи, економісти, історики, архітектори, етнографи, фахівці туристичної галузі. Вони привносять у туристичне краєзнавство методику досліджень своїх галузей наук, що забезпечує високий науковий рівень комплексного вивчення регіонів, допомагає виявити їх самобутність, специфіку, придатність для розвитку туризму.

Отже, туристичне краєзнавство – це напрям загального краєзнавства, спрямований на комплексне вивчення конкретних територій для потреб туризму.

Туристичне краєзнавство, як і загальне, існує в трьох формах: державній (науковій і науково-популярній), громадській, шкільній.

Науково-популярне й наукове туристичне краєзнавство бере свій початок від найдавніших туристично-краєзнавчих описів – путівників. За сучасним визначенням путівник – це туристичний посібник науково-популярного характеру, в якому комплексні краєзнавчі матеріали про ту чи іншу місцевість органічно поєднуються з вичерпною інформацією довідкового характеру про туристичну інфраструктуру (готелі, кемпінги, заклади обслуговування, транспорт, місця розваг тощо).

На думку вчених, першим своєрідним вітчизняним путівником був опис подорожі ігумена Данила до Святих місць,

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

зроблений ним на початку XII ст., яким користувалися наступні покоління мандрівників-паломників.³⁶ Подальше видання путівників налагоджується у зв'язку з розвитком паломництва до вітчизняних святинь.

Особливо велику роль у виданні релігійно-краєзнавчої паломницької літератури відіграла Києво-Печерська лавра, що була головним центром паломництва в Україні. У її типографії протягом кінця XVIII-XIX ст. було видано 16 путівників по Лаврі та святих місцях Києва. Згодом, крім Лаври, частину літератури для паломників видавала й типографія Київського університету. Найбільш раннім було видання 1791 р. Деякі з них перевидавалися потім протягом кількох років. Так, праця І. Максимовича "Паломник Киевский или Путеводитель по монастырям и церквам Киевским для богомольцев, посещающих святыни Києва" витримав видання у 1842, 1845, 1849 рр. Путівник М. Сементовського з 1864 до 1900 р. перевидавався 7 разів³⁷, а "Путеводитель по Святым местам Киевским" з 1871 до 1898 р. – 9 разів.

Туристично-довідкова література для мандрівників-паломників видавалася і в інших містах. Наприклад, у Чернігові у 1889 і 1890 рр. двічі видано працю А. Милорадовича "Описание Черниговских соборов: Спасопреображенского и Борисоглебского". Опис Чернігова, його храмів та інших святинь зробив Ф. Васютинський.³⁸ Кількаразове перевидання путівників для паломників свідчить про те, що на них був великий попит, що паломництво як мандрівництво займало помітне місце в житті тогочасного суспільства.

З розвитком туризму, зростанням числа одноденних подорожей-прогулянок міського населення та туристських поїздок Дніпром або залізницею, з формуванням туристичних центрів зросла кількість видань для потреб туристів. Цьому значною мірою сприяла підприємницька діяльність видавців, які чутливо реагували на потреби подорожуючих.

З другої половини XIX - на початку XX ст. з'являється низка путівників, довідників, альбомів, описів окремих населених пунктів, розрахованих на різні види туристських подорожей. Передусім, це були туристичні путівники по Києву, Одесі, Чернігову, Харкову, Житомиру та ін. Вони зазвичай доповнювались яскравим ілюстративним матеріалом, планами, картами, схемами.³⁹ Особливою популярністю користувався "Спутник по г. Киеву", упорядкований С. М. Богуславським. До 1913 р. у Києві вийшло 8 видань цієї праці. "Иллюстрированный практический путеводитель

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

по Одессе", автором якого був Г. Москвич, витримав у 1904-1914 рр. десять видань.

Окрему групу становили путівники для подорожуючих Дніпром. Причому пропонувалися різні маршрути: від Києва до Чернігова до Катеринослава, путівники по Дніпру та його порогах, по Дніпру та його притоках тощо.⁴⁰ Для туристів, які цікавились історією та археологією, видано спеціалізований "Спутник по Днепру и его притокам", що являв собою історико-археологічний нарис Придніпровського басейну з картою археологічних пам'яток краю (К., 1910). Видавалася також довідкова туристсько-краєзнавча література для подорожуючих до Криму Курсько-Харківсько-Севастопольською залізницею, Південно-Західною казенною залізницею та ін.⁴¹

Особливо багатим на видання цього профілю був Крим – найбільший туристичний регіон того часу в Російській імперії. Перші путівники, пов'язані з Кримом, з'являються уже в середині XIX ст.⁴² У 1870-1880-х рр. витримала кілька видань фундаментальна туристично-краєзнавча праця М. Сосногорової "Путеводитель по Крыму для путешественников". З кінця 1880-х рр. до 1906 р. 15 разів поспіль було перевидано в Одесі працю Г. Г. Москвича "Практический путеводитель по Крыму". Друкувалися путівники по Севастополю, Євпаторії, Ялті, Феодосії та інших містах. Значне місце в них відводилось опису курортів, лікувальних джерел. Лікувально-оздоровчому туризму присвячувалися спеціальні довідкові видання, наприклад, "Альманах-путеводитель по отечественным курортам и лечебным местам" (М., 1915), а для туристів, яких цікавили пам'ятки історії, унікальні природні явища, пропонувалися інформаційні публікації про їх розташування, з докладним краєзнавчим описом місцевості. Здебільшого вони мали як туристичну, так і краєзнавчу цінність.⁴³

Рамки туристичного краєзнавства помітно розширились з початком діяльності туристичних об'єднань і організацій. До кола їх інтересів входили не тільки організація туристських подорожей, а й наукові краєзнавчі дослідження для потреб туризму, розробки маршрутів і методичних матеріалів. Так, Кримський гірський клуб, який за статутом 1894 р. був самостійним науково-громадським об'єднанням, поставив перед собою завдання вивчення Кримського передгір'я, степів і морів. На зборах його членів заслуховувались наукові реферати, доповіді, що стосувалися природи Криму, його географії, історії, етнографії, вивчення прибережної чорноморської

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

смуги Криму, кримських печер.⁴⁴ Ці краєзнавчі матеріали значною мірою лягли в основу створення мережі туристичних маршрутів.

Плідною в цьому плані була діяльність Ялтинського відділення, до якого входило понад 100 чол. Саме тут було розроблено 50 маршрутів по Ялтинському й Алуштинському районах для подорожей туристів без провідника. Докладний опис маршрутів було надруковано в “Сборнике Ялтинского отделения Крымского горного клуба”. У додатку до нього туристи могли знайти екскурсійні карти та інші інформаційні відомості.⁴⁵

Опрацьовувались маршрути для спеціалізованого туризму, який був дуже популярний у Криму, зокрема великим успіхом користувалися екіпажні екскурсії. Для потреб цієї групи туристів В. А. Меркулов підготував путівник, в якому було описано 18 маршрутів для подорожей в екіпажах, 50 пішохідних екскурсій і 13 кругових подорожей.⁴⁶ З'явилися описи маршрутів для спортивно-альпіністського туризму.⁴⁷ Значна частина матеріалів туристичного краєзнавства вміщувалася в “Записках Крымского горного клуба”, які видавалися в Одесі з 1891 до 1915 р.

Підготовкою туристично-краєзнавчих матеріалів і їх виданням займалось також Російське товариство туристів. Розробляючи у 1913 р. мережу маршрутів по багатьох регіонах Російської імперії, воно включило до неї також маршрути по Україні та Криму. Зокрема, маршрут № 1: Москва – Феодосія – Судак – Ялта та околиці – Бахчисарай – Москва; маршрут № 9: Москва – Київ (залізницею), Київ – Канів (пароплавом).

З 1899 до 1914 р. видавався журнал “Русский турист”, який сприяв розвитку туристично-екскурсійної справи, публікував матеріали про краєзнавчий туризм та іншу туристично-краєзнавчу літературу в Росії, у тому числі й в Україні.

На західноукраїнських землях наукова форма туристичного краєзнавства стимулювалася діяльністю товариства “Чорногора”. Для любителів мандрівок почали виходити статті, нариси, монографії з туристично-краєзнавчої проблематики. Серед них особливу популярність здобули праці А. Будзиновського “Туристика”, Петра Франка “Лещетарські шляхи коло Львова”, Тараса Франка “Прогулянки в наші гори”, М. Орловича “Провідник по Галичині”. Значний довідково-туристичний матеріал містився у п'ятитомній краєзнавчій праці історика В. Шухевича “Гуцульщина”.⁴⁸

Отже, на початок ХХ ст. в науково-популярній туристично-краєзнавчій літературі уже було досягнуто певних успіхів. Але видання цього профілю ще не набули достатнього поширення,

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

оскільки й сам туризм в Україні перебував на початковій стадії свого розвитку.

Дальший поступ туризму та туристичного краєзнавства в Україні відбувався в нових умовах переходу влади до більшовиків. З приходом нової влади перші туристичні організації та об'єднання, які працювали на громадських засадах, припинили своє існування. Натомість, на фоні одержавлення суспільних інститутів і створення в країні централізованого управління йшов процес розбудови мережі державних туристично-екскурсійних закладів – екскурсійних бюро, баз, комун тощо. У 1920-х рр. їх очолювали такі структури: Екскурсійно-Виставково-Музейний відділ Наркомосу УРСР (ЕВМ, 1919-1928) Українське Мішане Пайове Екскурсійне Товариство (УМПЕТ, 1928-1929), Товариство Пролетарського туризму РСФСР (1929-1930).⁴⁹ У 1930 р. ТПТ було реорганізовано у Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму й екскурсій (ВДТПТЕ). Воно являло собою самостійну громадську організацію, але її діяльність спрямовувалась на вирішення, насамперед, політичних завдань – пошуки специфічних форм сприяння соціалістичному будівництву, громадсько-політична пропагандистська робота туристів під час походів, поширення політичної літератури, праця на ланах під час збирання врожаю.⁵⁰ Зрозуміло, що така спрямованість ВДТПТЕ майже нічого не мала спільного з туризмом, який розвивався в інших країнах світу. Проте і така громадська організація в середині 1930-х рр. видавалася потенційно-небезпечною для міцніючої адміністративно-бюрократичної системи радянського управління. У квітні 1936 р. ВДТПТЕ було ліквідовано і на його основі створено Туристично-екскурсійне управління при ВЦРПС. В Україні за аналогією Укрпрофрада створила Українське туристично-екскурсійне управління. У такий спосіб туризм було віддано під владу державних бюрократичних чиновників.

Нова влада, разом з тим, була зацікавлена в розвитку туризму. Екскурсії та туристські подорожі розглядалися владними структурами як засіб політичної пропаганди, що відкривало великі перспективи для їх застосування не тільки культурно-освітніми установами, навчальними закладами, а й підприємствами, громадськими об'єднаннями, в армії тощо. На цій основі **туристсько-екскурсійний рух в Україні стає масовим, охоплюючи найбільш значні за чисельністю робітничо-селянські прошарки населення.**

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Нові державно-соціалістичні засади управління туристично-екскурсійною справою, масовий характер екскурсійного руху, розбудова туристично-екскурсійних закладів – все це позначалося на розвитку туристичного краєзнавства. Тим більше, що саме краєзнавству відводилась величезна роль в екскурсійній роботі. Питання взаємодії краєзнавчих і туристичних організацій заслуховувались на Всесоюзних з'їздах і конференціях з краєзнавства, обговорювались на нарадах у Головнауці при Наркоматі освіти СРСР та в Наркомосі УРСР, висвітлювались у краєзнавчих журналах. Головнаука у 1925 р. звернулася до правлінь наукових товариств і краєзнавчих організацій з вказівкою про надання допомоги туристичним закладам у здійсненні туристично-екскурсійної роботи. Їм пропонувалося розробляти маршрути екскурсій і прогулянок як місцевого значення, так і подорожей за межі свого краю, влаштовувати лекції та доповіді, присвячені описам краю або інтересних місцевостей, які варто відвідати, вивчати зручні місця, де можна провести вільний час і відпочити, організувати виставки та конкурси на кращі краєзнавчі матеріали, зібрані під час екскурсій і т. ін.⁵¹

На потреби туризму розгорнулися краєзнавчі дослідження, в яких брали участь учені, працівники культурно-освітніх установ, туристично-екскурсійних бюро, туристичних комун, навчальних закладів, члени різних товариств, молодіжних організацій. Підготовлені ними праці, доробки були неоднозначні за науковим рівнем і призначенням. В основному переважала довідкова та інформативна туристично-краєзнавча література – путівники, провідники, супутники. Деякі з них були написані на високому науковому рівні з широким залученням фактичних матеріалів. Вони і тепер використовуються вченими істориками, етнографами, географами як цінні краєзнавчі джерела. Наприклад, це стосується праць М. В. Шарлеманя, Ф. Ернста, присвячених Києву.⁵²

Багато туристично-краєзнавчої літератури видавалося по Харкову, який до 1934 р. був столицею України і широко відвідувався екскурсантами. У 1930 р. для них видано короткий провідник – „Столиця України – Харків” (автор – С. Бразуль). Працівники Харківської обласної дитячої туристично-екскурсійної станції розробили і видали „Маршрути навколо Харкова (Харків, 1936), а Українське екскурсійне товариство надрукувало працю К. Платонова „По околицях Харкова” (Харків, 1939).

Грунтовні краєзнавчі розробки було виконано для туристських подорожей по Дніпру. Наприклад, на замовлення

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Нижньодніпровського державного пароплавства в Херсоні надруковано „Довідник-путівник на 1924 р.” У ньому докладно розписано маршрут: Дніпровські пороги – Дніпробуд – Запоріжжя – Нікополь – Каховка – Асканія-Нова – Херсон – Гола Пристань – Очаків – Південний Буг – Миколаїв – Ольвія – Вознесенськ – Крим. Додано інші екскурсійні матеріали, карти, ілюстрації.⁵³ Цей же доопрацьований довідник було перевидано на 1929 р.

До цієї ж групи належать праці П. Балицького „Путеводитель по Днепру и его притокам” (К., 1928), широко ілюстрований, доповнений картами, а також І. І. Феденка, в якій пропонувалося провести відпустку в подорожі по маршруту Дніпро – Дніпрогес – Одеса, висвітлювались усі варті уваги місцевості та пам’ятки, що зустрічалися на цьому шляху.⁵⁴

Географія довідкової туристично-краєзнавчої літератури була досить широка – вона охоплювала багато міст – Черкаси, Харків, Полтаву, Одесу, Запоріжжя, міста Криму та ін.

У висвітлення туристично-краєзнавчої тематики активно включилися тогочасні журнали „Краєзнавство”, „Культробітник”, „Довідник туриста”, „Бюлетень НКО”. У них друкувалися описи окремих екскурсій, висвітлювались питання їх ідеологічної спрямованості, подавалися методичні поради щодо використання краєзнавчих матеріалів у ході екскурсій тощо.⁵⁵

Розвивалося й картографічне забезпечення краєзнавчого туризму. Крім картографічних фрагментів, які вміщувались у путівниках, видавалися популярні картографічні плани великих промислових міст – Києва, Харкова, Дніпропетровська, Севастополя. Це не були суто туристичні видання, проте в них вміщувалось багато практичної інформації для подорожуючих: позначалися екскурсійні та культурні заклади, маршрути міського транспорту, назви вулиць.⁵⁶ У 1938 р. в Москві Головним управлінням геодезії і картографії було розпочато створення спеціального туристичного атласу СРСР, в якому передбачалося на 38 картах висвітлити різні туристичні регіони Союзу. Проте ця робота була припинена у зв’язку з початком війни. У 1940 р. в Ленінграді було видано лише дві карти на територію Південного Криму та Середнього Придніпров’я, що відображали стан туристичної інфраструктури в цих регіонах.⁵⁷

На західноукраїнських землях туристичне картографування було тісно пов’язане з громадською і видавничою діяльністю української інтелігенції, яка поживалась після першої світової війни. У 1922 р. відновило свою діяльність товариство „Чорногора”,

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

у 1924 р. засновано товариство „Плай”, його друкованим органом став журнал-щомісячник „Наша Батьківщина”, в якому друкувалися описи та карти пішохідних, лижних, велосипедних та водних туристських маршрутів. Виходять друком туристичні путівники Є. Пеленського „Долиною Опору й Стрия”, Ю. Гарновича „Верхами лемківського Бескиду”, М. Заклинського „Пізнай свій край”. Опис мандрівки по Карпатах”. Вони доповнюються картографічними схемами. У 1930-х рр. видано кілька планів м. Львова, виконаних на досить високому рівні. На них було позначено державні, культосвітні, медичні установи, навчальні заклади, театри, видатні архітектурні споруди, готелі, кав'ярні, дано схеми пасажирського руху, тобто все, що могло зацікавити туристів.⁵⁸

Дальший розвиток туризму та туристичного краєзнавства в Україні був надовго перерваний нищівною навалою гітлерівських військ на територію СРСР у червні 1941 р. Тільки після переможного завершення війни у 1945 р. у ході відбудови народного господарства відбувається відновлення діяльності туристично-екскурсійних управлінь та інших структур. У 1950 р. профспілкові туристично-екскурсійні заклади прийняли перших туристів на зимових маршрутах. У 1951 р. на турбазах України побувало вже 13811 туристів, понад 58 тис. чол. взяли участь в екскурсіях.⁵⁹ Це був початок стрімкого піднесення внутрішнього туризму в Україні, що відбувалося на фоні поліпшення, порівняно з попередніми періодами, умов життя народу – підвищення рівня зарплати, збільшення кількості вільного від роботи часу та ін.

У кінці 1960-х рр. владними структурами СРСР було взято курс на подальший розвиток туризму, створення його матеріально-технічної бази і перетворення туризму на окрему галузь народного господарства. Для цього виділяються бюджетні асигнування, розгортається будівництво туристичної інфраструктури – турбаз, готелів, кемпінгів, під'їзних шляхів, вирішуються проблеми транспортних перевезень туристів, облаштовуються туристичні центри, приміські зони відпочинку. В розбудові туристичної галузі були задіяні різні міністерства та відомства.

Ця робота дала відчутні наслідки. Упродовж 1960-80-х рр. спостерігається швидке зростання чисельності туристів. Якщо в 1966 р. профспілкові заклади туризму надали послуги понад 36 тис. туристам, то в 1985 р. ними скористалися 6 млн. чол. Збільшилася кількість пропонованих туристам маршрутів: з 49 – у 1960-х рр. до 373 у 1985 р. Окрім того, у 1985 р. 1,5 млн. чол. стали учасниками самодіяльного туризму. Для них також розроблялася мережа

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

пізнавальних і спортивних маршрутів, створювались пункти прокату спорядження, надавалася організаційно-технічна та методична допомога.⁶⁰ Недаремно, ці роки ввійшли в історію як „зоряний час” туризму в Україні.

1960-80-ті рр. стали якісно новим етапом і в розвитку туристичного краєзнавства. У процесі закладання підвалин туристичної індустрії великого значення набуло забезпечення туристично-краєзнавчою літературою зростаючих потоків туристів. На цьому наголошували союзні і республіканські державно-урядові постанови, спрямовані на розвиток туризму. На державному рівні було поставлено завдання щодо видання літератури для туристів масовими тиражами. Так, на 1967 р. планувалося надрукувати 217 різних видань: туристично-краєзнавчих нарисів, путівників, довідників, художніх фотоальбомів, фотобуклетів, картосхем туристичних маршрутів по Україні загальним тиражем понад 11 млн. примірників. Щороку кількість публікацій туристично-краєзнавчого спрямування зростала – у 1965 р. було надруковано 100 видань, у 1980 – уже понад 500.⁶¹

Розробка туристично-краєзнавчої тематики значною мірою здійснювалась у туристично-екскурсійних організаціях: у бюро подорожей та екскурсій, які діяли у Києві, Львові, Донецьку, Севастополі, Ялті та інших містах. При них створювались методичні відділи, які збирали матеріали з місцевої історії, географії, готували тексти маршрутних інформацій, спираючись на наукові краєзнавчі розробки вчених. Також на цій ниві працювали краєзнавці, вчителі, учені. Виданням цього типу публікацій займалися регіональні видавництва „Мистецтво” (Київ), „Донбас” (Донецьк), „Прапор” (Харків), „Крим”, „Таврія” (Сімферополь), „Промінь” (Дніпропетровськ), „Маяк” (Одеса), „Карпати” (Ужгород), „Каменярь” (Львів). Краєзнавчі матеріали про туристичні регіони України друкувались також у центральних київських і московських видавництвах, а подекуди і в спеціалізованих, наприклад, московському видавництві „Физкультура и спорт”.

Аналіз туристично-краєзнавчої літератури, виданої у 1960-80-х рр., свідчить, що вона в основному мала науково-популярний характер. Серед різних видів видань переважали путівники – описи туристських маршрутів по окремих регіонах (Белоконь А. К. „Туристские тропы Ворошиловградщины” (Донецьк, 1970); Гусак Н. А. „Маршруты Придунайского края” (Одесса, 1978); Колесник А. М. „Туристскими тропами Николаевщины” (Одеса, 1987); Венікеєв Е. В. „Севастопольские маршруты” (Сімферополь, 1988) та ін.).

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Існували також спеціалізовані путівники для любителів природи – шанувальників історії. Наприклад, „Заповідники природи Донецької області. Справочник-путеводитель” (Донецьк, 1983); Малаков Д. В. „По історичних місцях Київської Русі” (К., 1990). Багато публікацій було присвячено туристично-краєзнавчій характеристиці окремих регіонів, міст, природних та історико-культурних заповідників, які пропонувалося відвідати. Наприклад: „Волинь туристична. Путівник” (Львів, 1984); Лавренюк В. А., Радзівський В. О. „Тернопільщина туристська. Путівник (Львів, 1983); „Львів. Туристський інформатор”, упорядник Д. І. Сапіга (Львів, 1979); Головерда З. Я., Іванова З. Я. „Дендрологический заповідник „Софиевка” (Дніпропетровськ, 1976). П’ять видань у 1970-80-х рр. витримала праця Н. П. Лосиної „Планерское (Коктебель)” „Книга для туриста” (Сімферополь) та ін.

Такі публікації видавалися майже по кожному привабливому для туристів району, місту або місцевості. Якщо проаналізувати їх зміст, то можна побачити, що й вони не уникали заідеологізованості, що виявлялося в тенденційному підборі матеріалу, вихвалянні діяльності комуністичної партії тощо. Але в цілому інформативна туристично-краєзнавча література в 1960-80-х рр. значно більше задовольняла потреби туристів, ніж у попередні періоди. Вона великою мірою сприяла розвитку внутрішнього туризму в Україні.

Проте не тільки інформативні публікації становили зміст туристичного краєзнавства у 1960-80-х рр. Формування у цей період туристичної галузі поставило на порядок денний завдання наукового туристично-краєзнавчого вивчення регіонів України. Йшлося про цілу низку проблем:

- Здійснення туристичного районування територій, виділення туристичних регіонів, районів, зон, туристичних центрів тощо;
- Вивчення території окремих регіонів для використання їх у рекреаційних та туристичних цілях – мінеральних джерел, лікувальних грязей, рельєфів, ландшафтів тощо;
- Опрацювання схем розміщення місць відпочинку та туризму та їх забудови;
- Розробки концепції туристичного картографування;
- Вивчення історико-культурних ресурсів у туристичних регіонах – пам’яток історії, археології, архітектури, мистецтва, етнографічних та фольклорних

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

особливостей, розміщення культурно-освітніх закладів – музеїв, театрів для використання їх у туризмі;

- Дослідження соціально-економічних передумов для розвитку туризму в кожному регіоні, туристичному центрі – рівня економіки, структури населення, трудових ресурсів, необхідних для забезпечення туристичної галузі, стану туристичної інфраструктури тощо.

Розв'язання цих проблем на рівні регіонів України відбувалося на фоні розвитку фундаментальних досліджень у різних галузях науки, які у 1960-80-х рр. мали значні здобутки. Так, на кінець 1980-х рр. у Союзі остаточно сформувався напрям рекреаційної географії, було видано низку основоположних праць, в яких розроблено теоретичні засади формування рекреаційних систем, що сприяло розкриттю проблеми туристичного районування територій.⁶² Також було закладено містобудівні основи розвитку рекреаційних районів. Значних успіхів у цьому напрямі досягли українські вчені. У їх працях розроблялися схеми розміщення рекреаційних закладів на території України, давалася їх класифікація, висвітлювалися питання використання рекреаційних ресурсів, територіальна організація туризму, вироблялися методичні рекомендації для складання схем перспективного розвитку туризму.⁶³ Процес формування цього напрямку досліджень презентувала праця українських вчених В. Я. Городського, Т. Ф. Панченко, А. А. Мазуркевича та ін. „Градостроительные основы развития курортно-рекреационных районов СССР” (М., 1990). У ній уперше, поряд з іншими питаннями, було представлено організацію системи туризму в різних регіонах СРСР, у тому числі в Україні.

У 1960-80-х рр. створювались фундаментальні праці також в інших галузях науки. У кінці 1970-х рр. було завершено восьмитомне видання „Історії Української РСР”, що містило величезний масив фактичних матеріалів як загальноукраїнського характеру, так і по окремих областях. Великі зрушення сталися в розвитку краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства: видано 26-томну „Історію міст і сіл УРСР” (1960-70-ті рр.), Каталог-довідник „Памятники истории и культуры Украинской ССР” (К., 1987); „Музеї Української РСР” (К., 1987); „Музеї Української РСР у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих” (К., 1976).

Немає сумніву, що ці та інші капітальні наукові праці значно полегшили наукове вивчення туристичних регіонів України, сприяли розвитку наукових форм туристичного краєзнавства.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

До наукових досліджень у галузі туристичного краєзнавства залучилися вчені багатьох наукових дисциплін – географії, архітектури та містобудування, економічних наук, біології, історії, етнографії. Насамперед, розпочалося вивчення території найбільш перспективних у туристичному відношенні регіонів – Карпатського, Азово-Чорноморського та інших.

Дослідження велися в різних напрямках та різних наукових формах – від написання докторських і кандидатських дисертацій, монографій, окремих наукових статей у наукових періодичних виданнях або збірниках, до доповідей і повідомлень на наукових симпозиумах і конференціях. Так, у кінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. соціально-економічним та економіко-географічним проблемам у контексті туризму в Карпатському регіоні були присвячені кандидатська дисертація С. П. Кузика та докторська дисертація М. П. Крачила.⁶⁴ В останній роботі Карпатському регіону відведено цілий розділ. У кандидатській дисертації Т. Р. Прикладовської досліджувався негативний вплив розвитку рекреації на зелену зону міста Львова⁶⁵, а в кандидатській дисертації Р. Р. Возняка розглядалася зелена лісова зона міст Західного і Київського Полісся у зв'язку з використанням її в оздоровчих цілях.⁶⁶

Вивчалися природні та історико-культурні ресурси регіонів, пейзажна і ландшафтна своєрідність, наявність унікальних природних об'єктів і можливість їх використання в різних видах спорту та туризму.⁶⁷

Особливе місце займали питання, пов'язані з розвитком туристичної галузі, створенням у регіонах зон відпочинку, мережі туристичних закладів, їх забудовою. Вони висвітлювались у працях географів, економістів, архітекторів. У цьому плані корисною була стаття В. Зарецького та Т. Панченко "Градостроительные проблемы развития зон отдыха на Украине", в якій розглядалися не тільки загальні питання, а й наводилися конкретні матеріали по окремих регіонах.⁶⁸ Ученими розроблено регіональні схеми розміщення різних видів рекреаційних ресурсів, закладів, їх функціонування.⁶⁹

З кінця 1950-х рр. помітно розширюється туристично-краєзнавче картографування туристичних карт по окремих місцевостях – „Крым”, „По Десне”, „По Сиверскому Донцу”, „От Чугуева до Белой Калитвы”. У Москві було видано карти „Закарпатье”, „По лесистым Карпатам”. Вони були досить якісно виконані, з зазначенням туристичних маршрутів, баз, заповідників, музеїв, театрів, історико-культурних пам'яток.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Розвиток туризму, зростання туристських потоків, необхідність рекламування туристичних послуг призвели до розширення у 1970-х рр. території картографування. У 1972 р. видано туристські схеми – „По городам-героям и партизанским местам Украины”, „Киев”, „Одесса”. У кінці 1970-х рр. виконано розробку карт для іноземних гостей: плани Києва, Одеси, Ялти, Львова.⁷⁰

З початку 1980-х рр. розпочинається робота зі створення туристичних атласів. З цією метою вперше в СРСР було здійснено наукову розробку концепції такого типу видань. Першим на нових методологічних засадах було видано туристичний атлас „Крим”, далі „Українські Карпати”, „Азово-Чорноморське узбережжя СРСР”, „Київ”, „Львів”, „Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області”.⁷¹ Отже, картографування територій для потреб туристів у 1960-80-х рр. сформувався як важливий напрям туристичного краєзнавства.

В цілому, туристичне краєзнавство впродовж 1960-80 х рр. значно розширило коло своїх наукових досліджень. У ті роки було піднято величезний пласт туристично-краєзнавчих матеріалів по Карпатському, Кримському, Азово-Чорноморському регіонах та великих міських туристичних центрах – Києву, Одесі, Львову тощо. Остаточно сформувалися наукові форми краєзнавчих досліджень для потреб туристів і всієї туристичної галузі.

Розвиток туристичного краєзнавства в 1990-х рр. відбувався на фоні величезних змін, які проходили в Україні після здобуття нею незалежності. З одного боку, йшов активний процес державотворення, ламалися старі стереотипи тоталітарного режиму, руйнувалася соціалістична економічна система. З другого боку, країну охопила гостра соціально-економічна криза, яка боляче вдарила по багатьох галузях народного господарства, в тому числі й по туризму.

З 1991 по 1994 рік значно скоротився в'їзний туризм. Але особливо постраждав внутрішній соціальний туризм, який втратив фінансову підтримку з боку профспілкових, по суті державних фондів соціального страхування. А масове зубожіння широких верств населення внаслідок кризи гальмувало його розвиток на нових засадах.

Проте невдовзі ситуація дещо змінилася. У владних державних структурах визріло розуміння значення туризму як дієвого засобу поповнення державної казни, збільшення зайнятості населення і його оздоровлення, виховання патріотичних почуттів у

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

громадян молодії Української держави. 15 вересня 1995 р. Верховною Радою України було прийнято Закон „Про туризм”, який проголошував туризм „одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки”, створював умови для піднесення туристичної галузі, законодавчо підкріплював правові, організаційні, виховні та соціально-економічні засади державної політики в галузі туризму. Для управління туристичною галуззю було створено Державний комітет України по туризму.

Ці заходи спричинили позитивні зрушення. Уже з другої половини 1990-х рр. індустрія туризму почала стабільно нарощувати обсяги виробництва туристичних послуг і у 1998 р. вона посіла четверте місце в структурі ВВП України.⁷²

У цих умовах новий творчий імпульс отримало туристичне краєзнавство. Причому на перше місце виступає його науковий напрям, що було викликано потребою обґрунтування і реалізації державної політики в галузі туризму. З’являються регіональні наукові дослідження з різних проблем туризму. Вони подекуди здійснюються в наукових установах. Зокрема, в Інституті регіональних досліджень НАН України у Львові було виконано кілька праць, в яких піднімалися економічні проблеми розвитку туризму в Карпатському регіоні – обґрунтовувалися теоретичні засади формування стратегії розвитку туризму в ринкових умовах, місце туризму в структурі господарських систем регіону і т. ін.⁷³ На тему регіональної політики розвитку туризму була надрукована праця і захищена дисертація на здобуття ступеню доктора економічних наук В. К. Євдокименком. Свої теоретичні обґрунтування автор робив на підставі аналізу функціонування туристично-рекреаційної зони на території Чернівецької області.⁷⁴

Серйозному науково-економічному аналізу було піддано рекреаційний комплекс Волині як територіальну соціально-економічну систему рекреаційної спеціалізації. Розглянуто теоретичні засади і специфіку його діяльності в ринкових умовах, сучасний стан рекреаційно-оздоровчих та туристичних закладів і перспективи дальшого розвитку.⁷⁵ Увагу дослідників почали привертати питання поліпшення системи обслуговування туристів, налагодження готельного господарства в регіонах.⁷⁶ Продовжувалось вивчення природних особливостей Криму з метою використання їх у туризмі у нових ринкових умовах. Цій тематиці присвячувалась кандидатська дисертація І. Ф. Карташевської, наукові статті у періодичних виданнях А. Ф. Полякова, А. С. Слепокурова та ін.⁷⁷

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Звичайно, наведений огляд наукових досліджень окремих туристичних регіонів дуже неповний. До того ж, було б помилкою вважати зазначені наукові праці виключно здобутком туристичного краєзнавства. Вони, насамперед, являли собою частину наукових досліджень з проблем туризму в межах окремих наук – економіки, рекреаційної географії, біології, містобудування тощо. Разом з тим, ці праці розкривали специфіку економічного розвитку туристичної галузі в окремих регіонах, виявляли економічні, природні особливості туристичного потенціалу, можливості його використання в тій чи іншій туристично-рекреаційній зоні, а отже, відчутно збагатили науковий напрям туристичного краєзнавства. Регіональні наукові дослідження стали зв'язуючою ланкою між фундаментальними науками і туристичним краєзнавством.

Серед праць туристично-краєзнавчого напрямку у 1990-х рр. особливе місце посідає двотомне видання „Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів „Намісто Славутича” (К., 1997-1998), яке має не тільки науково-аналітичний, а й інформативний характер. Воно готувалося при Державному комітеті по туризму колективом учених: істориків, філософів, архітекторів, працівників туристичної галузі під керівництвом заступника голови комітету Г. П. Науменка. У ньому в основу викладу матеріалу було покладено принцип територіально-туристичного районування, розроблений ученими у 1980-90-х рр. Тобто було виділено сім туристичних регіонів, які склалися в Україні внаслідок розвитку туризму: Карпатський, Волинсько-Тернопільський, Житомирсько-Вінницький, Київський, Харківський, Дніпрово-Донецький, Причорноморський. Цей принцип суттєво відрізняв науковий туристично-краєзнавчий напрям від інших напрямів загального краєзнавства – історичного, географічного, де в основу краєзнавчого вивчення береться адміністративно-територіальний район, область, місто, село, або історичні землі – Волинь, Поділля, Бойківщина чи географічні регіони.

У кожному окремому регіоні було розглянуто природно-рекреаційні, історико-культурні та соціально-економічні туристичні ресурси – туристична інфраструктура, транспортна мережа, туристичні організації і на цій основі дано ряд конкретних пропозицій та рекомендацій щодо створення мережі туристсько-екскурсійних маршрутів та перспектив дальшого розвитку туризму. Пропонована тематика маршрутів складала понад 20 історико-культурних та спортивних тем, які по-новому висвітлювали історію України, її національно-культурну спадщину. Ця праця послужила

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

підґрунтям для створення навчального методичного посібника під однойменною назвою для студентів і ліцеїстів, майбутніх фахівців туристичної галузі (К., 1999).

Попри всі досягнення останніх років у наукових дослідженнях з туристичного краєзнавства, вони мали значною мірою фрагментарний характер, а питання проведення фундаментальних досліджень, на жаль, не піднімалось у наукових колах. Туристично-краєзнавча література була розпорошена в різних виданнях. Між тим, інтереси ефективного розвитку туризму вимагали концентрації зусиль учених і фахівців галузі, створення науково-видавничого центру, навколо якого гуртувалися б дослідники, що полегшувало процес комплексного вивчення територій України для потреб туризму. Також постала потреба наукової ідентифікації і вивчення туристичного краєзнавства як одного з краєзнавчих напрямів.

Ініціатором розробки цієї проблеми виступив відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАНУ. При ньому у 1991-1994 рр. було підготовлено кандидатську дисертацію С. І. Поповича „Розвиток туристичного краєзнавства в Україні у 60-80-х рр. ХХ ст.“, яка отримала позитивну оцінку академіка П. Т. Тронька. Саме він наголосив на необхідності подальшого наукового дослідження цієї проблеми і очолив її розробку.

Базовою вищою навчальною установою, яка стала організатором і координатором наукових туристично-краєзнавчих досліджень, є Інститут туризму ФПУ. Свою роботу він розпочав з організації трьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій, які проводив спільно з Інститутом історії України НАНУ й іншими науковими установами та Спілкою краєзнавців України.

На проведених конференціях (у Черкасах – 1992, Косові – 1994, Світязі – 1999) особлива увага приділялась туристично-краєзнавчій тематиці. Вдалося виявити коло дослідників у регіонах, яких цікавить ця проблема, також виділити певні напрями її вивчення. Це дозволило заснувати при Інституті туризму ФПУ перше періодичне видання „Туристично-краєзнавчі дослідження“, головою редколегії якого є академік П. Т. Тронько. З 1998 по 2002 р. вийшло чотири випуски. Крім того, редакційно-видавничим відділом Інституту підготовлено до друку і видано кілька збірок наукових статей, авторами яких є вчені багатьох вузів і наукових установ України та працівники туристичної галузі.⁷⁸ Внаслідок цієї вагомій науково-видавничій роботі у науковий обіг введено величезний

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

фактичний матеріал з краєзнавчого вивчення регіонів України для потреб туризму.

Таким чином, туристичне краєзнавство і, зокрема, його науково-популярні та наукові форми існують у нерозривному взаємозв'язку з розвитком туризму, забезпечують довідково-інформативною краєзнавчою літературою широкі кола туристів, а також становлять наукові засади для вивчення туристичних ресурсів, розробки туристичних маршрутів, розбудови туристичних центрів і практичного розвитку всієї туристичної індустрії галузі України.

Сучасне туристичне краєзнавство існує також у громадській та шкільній формах, які виникли на ґрунті краєзнавчих зацікавлень широких кіл суспільства в поєднанні з поширенням екскурсій, подорожей, розвитком туризму. Це питання наразі ще недостатньо досліджене і потребує спеціального наукового вивчення, особливо стосовно останнього десятиріччя ХХ ст. У нашій статті дамо лише загальну характеристику цих форм туристичного краєзнавства.

Громадський і шкільний туристично-краєзнавчий рух виявляється насамперед у створенні громадських об'єднань, товариств, клубів, гуртків, члени яких виявляють тривалий інтерес до туризму, організації подорожей, проведення попереднього краєзнавчого вивчення територій, для розробки туристських маршрутів. Помітне місце в цих об'єднаннях займає спортивна робота: підготовка до піших переходів, водного, велосипедного туризму тощо. Тому туристично-краєзнавчі клуби і гуртки часто співпрацюють із спортивними **або об'єднуються з ними**.

Характерною особливістю туристично-краєзнавчого руху є його нерозривний зв'язок із суспільно-політичним життям, тими завданнями, які висуває суспільство на різних етапах свого розвитку, а саме з просвітництвом народу, вихованням молоді в дусі патріотизму, ознайомленням її з красою рідної землі, багатством духовної та історико-культурної спадщини народу. Отже, туристично-краєзнавчий рух сприяє формуванню національно-свідомих громадян українського суспільства. Зазвичай він не зв'язаний з державними інстанціями, самодіяльний.

Уже з самого початку становлення цього руху, який походив від Кримського гірського клубу, що діяв на території Південної України та Криму, а також від молодіжних студентських товариств у Галичині з другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., стало ясно, що прерогатива у краєзнавчо-туристичній роботі належить молоді.

РОЗДІЛ I. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

Тому не дивно, що подальший його розвиток був пов'язаний саме з нею. Так, у 1897 р. стараннями директора Сумського реального училища, відомого діяча на ниві освіти О. С. Грицяя було засновано „Товариство організації подорожей учнів Сумського реального училища для ознайомлення з вітчизною.”⁷⁹

У 1912 р. студенти стали ініціаторами організації „Гуртка студентів-туристів” при Київському комерційному інституті. Вони розпочали свою роботу з розробки туристського маршруту до Криму.⁸⁰ З 1910 р. до першої світової війни при Київському університеті діяв етнографічний гурток, який будував свою роботу на основі екскурсій, подорожей по країні. Керував ним професор М. В. Довнар-Запольський.⁸¹ Такі гуртки виникали і в інших вузах. Громадські форми туристичного краєзнавства активно розвивалися в Галичині, починаючи з 70-х рр. XIX ст. Вони були виявом зростання національного самоусвідомлення українців в умовах перебування під владою Польщі, спрямовувались на вивчення свого краю, збереження культури народу, його звичаїв, ментальності. Одним з перших туристично-краєзнавчою роботою почало займатися студентське товариство при Львівському університеті – „Академічна бесіда”, засноване у 1870 р. При ньому з 1884 р. працював „Мандрівний комітет”. У 1893 р. „Кружок для усвоювання мандрівок в нашій країні” організував український письменник і громадський діяч Іван Франко. Внаслідок проведення гуртківцями мандрівок з'явилися численні публікації з історії, етнології, етнографії Галичини.⁸²

До туристично-краєзнавчої роботи залучилися спортивно-пожежні товариства „Сокол”, „Січ”, а у травні 1910 р. у м. Станіславі засновано товариство „Чорногора”, до кола інтересів якого входило не тільки вивчення гірських масивів Галичини, Буковини, а й надання методичної допомоги туристам, розробка маршрутів тощо. „Чорногора” з деякою перервою під час першої світової війни діяла до 1939 р. Також цієї проблемою піклувалися товариства „Пласт” (1912-1930), „Плай” (1924-1939).⁸³

Зовсім інша ситуація склалася в Україні в 20-х рр. XX ст., коли була створена УРСР. Більшовицьке партійно-урядове керівництво, розуміючи, яку роль відіграє екскурсійна робота як засіб політичної пропаганди серед широких верств населення, всіляко підтримувало екскурсійно-туристичну діяльність, але підпорядковувало її державному управлінню. Була створена туристично-екскурсійна система, загальне керівництво якою здійснював Народний комісаріат освіти УРСР, розроблена мережа

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

екскурспунктів, екскурсбаз, екскурсбюро та інших закладів, які забезпечували всі види туристсько-екскурсійної роботи. Це, з одного боку, зміцнювало їх фінансово, а з іншого – ставило під жорсткий ідеологічний контроль партійно-державних органів.⁸⁴

Загальне культурне піднесення, підтримка держави, надання матеріальних пільг екскурсантам-туристам – все це спричинило в Україні справжній „екскурсійний бум”. Через державні екскурсійно-туристичні структури проходили щороку сотні тисяч екскурсантів – робітників, селян, учнів, студентів. Але при тому більшовицький уряд був не зацікавлений в існуванні будь-яких громадських утворень поза офіційними піонерськими, комсомольськими, партійно-більшовицькими організаціями. Тому громадські форми туристично-краєзнавчої роботи, незалежної від державно-партійної опіки, вірогідно, були майже відсутні. Принаймні, в статтях дослідниці розвитку туристично-екскурсійної справи в Україні у 20-х рр. ХХ ст. О. М. Костюкової не згадується жодне громадське або студентське об’єднання цього профілю, яке діяло при вищих навчальних закладах, немає відомостей про більш-менш значні туристичні клуби, товариства, про самодіяльність людей у цій сфері. Та й саме краєзнавство на кінець 1920-х рр., його демократична спрямованість видалися небезпечними для міцніючої тоталітарної комуністсько-більшовицької держави, що боляче вдарило по туристичному краєзнавству.⁸⁵

Туристично-краєзнавча робота поживляється у післявоєнний період. Особливо помітні зрушення спостерігалися у розвитку шкільних форм туристичного краєзнавства, їх організаторами виступали передусім учителі, які використовували місцеві краєзнавчі матеріали в навчальному процесі та виховній роботі і з цією метою ініціювали створення туристських гуртків, загонів юних мандрівників, туристських клубів тощо. Так, уже в 1949 р. тільки в одній Чернігівській області було створено 993 гуртки юних мандрівників-краєзнавців, в яких брали участь 21704 учня⁸⁶, а по всій Україні на той період діяло 7 тис. таких гуртків.⁸⁷

Велику роль у розвитку шкільного туризму у 50-80-х рр. ХХ ст. відіграли Центральна і обласні Дитячі екскурсійно-туристські станції (ДЕТС), які надавали методичну й організаційну допомогу юним гуртківцям-туристам, готували інструкторів з туризму. За даними Республіканської ДЕТС у 1960 р. гуртковою роботою з туристичного краєзнавства в Україні було охоплено 250 тис. учнів.⁸⁸ Вони брали участь у республіканських та всесоюзних туристсько-краєзнавчих експедиціях, у пошуках краєзнавчих матеріалів для

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

створення шкільних музеїв, організації конференцій тощо. Під егідою ДЕТС у післявоєнний період у ряді міст і районних центрів розгорнули свою роботу туристські клуби, які об'єднували юних туристів всього району, підтримували тісні зв'язки з місцевими школами, проводили спільні туристсько-краєзнавчі заходи. Одним з перших був створений „Кримський клуб юних мандрівників”. Він мав свій статут, правління. Відділення клубу біли відкриті в багатьох містах і районах Криму – Ялті, Керчі та ін. Члени Ялтинського клубу займалися дослідженням і відновленням старих занедбаних маршрутів і стежин по горах Ялтинського амфітеатру, організовували походи по Південному берегу Крима. Керченський клуб подібну роботу проводив по місцевостях Керченського півострова. Протягом 1952/1953 навчального року завдяки діяльності Кримського клубу туристично-екскурсійними заходами було охоплено 80 тис. школярів Криму.⁸⁹ Активно працював „Київський клуб юних туристів-краєзнавців”, створений у 1959 р. Тут проводились тематичні вечори, на яких виступали відомі спортсмени, мандрівники, діячі кіно, розроблялися маршрути туристських та альпіністських походів.⁹⁰

Кількість туристських клубів в СРСР, у тому числі в Україні, швидко зростала. На початок 1980-х рр. їх нараховувалось понад 2 тис.⁹¹ Деякі з них, очолювані справжніми ентузіастами своєї справи, продовжують свою діяльність і нині. Наприклад, це стосується клубу „Вогнище”, який був заснований у 1968 р. у с. Куликівка на Чернігівщині учителем І. М. Клейнером. У ньому поступово було створено секції велосипедного, пішохідного, водного туризму. Юні туристи долали влітку піші переходи, а також водні маршрути на байдарках по ріках Десні та Сейму завдовжки у 300-350 км. Клуб користувався такою популярністю серед місцевих жителів, що для нього у 1980-х рр. було зведено методом народного будівництва власне приміщення. Діяла своя кіностудія. Клуб перетворився на важливий осередок культурного і духовного життя селища. Коли відзначалося 25-річчя його діяльності, членами клубу були не тільки школярі, студентська молодь (270 чол.), а й дорослі (80 чол.).⁹²

Розвиток громадських форм туристичного краєзнавства стимулювався новими суспільно-політичними умовами, які склалися після так званої „хрущовської відлиги”, деякою демократизацією, послабленням тоталітарного тиску на суспільне життя. У середині 1960-х рр. стало можливим створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

розгорнуло краєзнавчу пошукову роботу, а разом з цим і туристичні подорожі по країні, підтримувало діяльність місцевих туристично-краєзнавчих гуртків, клубів ентузіастів вивчення рідного краю засобами туризму.

І нині туристично-краєзнавча громадська діяльність є складовою краєзнавчого руху в Україні. У 1990 р. у Києві на першому Всеукраїнському з'їзді краєзнавців було створено Всеукраїнську спілку краєзнавців – громадську організацію, яка охопила всі напрями краєзнавства: природно-географічний, історичний, культурно-мистецький, а також туристичний.

Резюме. Таким чином, туристичне краєзнавство являє собою невід'ємну складову краєзнавства України, є його підрозділом або напрямом, який тісно пов'язаний з туризмом.

Краєзнавство і туризм мають спільний початковий період розвитку. Проте вітчизняне туристичне краєзнавство остаточно сформовується тільки після виділення туризму в окрему сферу людської діяльності. Основним його завданням є комплексне всебічне вивчення територій України для потреб туризму. Причому специфіка такого територіального вивчення полягає в тому, що за територіальну одиницю береться не адміністративний або історико-географічний, а туристичний регіон. У ньому об'єднуються кілька суміжних областей з приблизно однаковими умовами для розвитку туризму.

Туристичний регіон поділяється на туристичні райони, міські туристичні центри, які, в свою чергу, можуть бути об'єктами туристично-краєзнавчого вивчення.

Туристичне краєзнавство, як і загальне, існує у трьох формах – державній (науковій), громадській, шкільній.

Наукове – вивчає природний потенціал туристичних регіонів, виділяє регіональну специфіку для розвитку різних видів туризму. При вивченні історико-культурних ресурсів туристично-краєзнавчі дослідження основну увагу звертають на пам'ятки матеріальної культури – архітектурні споруди, художні зразки монументальної мистецтва, які збереглися дотепер, а також музеї, колекції, скансени, пам'ятні знаки, тощо. Саме вони приваблюють туристів, створюють необхідний для них **відеоряд**.

Наукові дослідження з туристичного краєзнавства також забезпечують довідково-інформаційною літературою широкі кола туристів, розробляють наукові засади для створення туристичних маршрутів, розбудови туристичних центрів і практичного розвитку туристичної інфраструктури в регіонах України. У науково-

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

краєзнавчих працях використовуються результати досліджень у багатьох галузях науки.

Громадське і шкільне туристичне краєзнавство вливається у загальний краєзнавчий рух України, виконує велику роль у піднесенні культурно-освітнього рівня широких верств населення, у його патріотичному вихованні. Подальший розвиток громадського туристичного краєзнавства залежатиме від рівня демократизації країни, розбудови громадських форм життя, зростання самодіяльності населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: Навчальний посібник. - К.: Альтерпрес, 2003. - 101 с.; Її ж. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник. - К.: Альтерпрес, 2003. - 351 с.
2. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм. - К.: Знання, 1999. - С. 30.
3. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. - Т. 46, кн. 2. - К.: УРЕ, 1982. - С. 116.
4. Водарский Я. Е. История и историческое краеведение // Тезисы докладов и сообщений на Первой Всесоюзной научной конференции по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.). - К.: Наукова думка, 1987. - С. 15.
5. Лихачов Д. С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 3-4.
6. Барков А. С. Вопросы методики и истории географии. - М.: Изд-во Академии педагог. наук РСФСР, 1961. - С. 80.
7. Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. - Львів, 1932. - С. 1.
8. Січинський В. Чужинці про Україну. - К.: Довіра, 1992. - С. 28, 30-32.
9. Там само. - С. 48-50.
10. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця // Жовтень. - 1983. - № 9.
11. Докладніше про подорожі і біографію І. Вердума див.: Єсюнін С. Історія двох мандрівок // З історії вітчизняного туризму. - К., 1997. - С. 9-10.
12. Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 121.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

13. Яремич Г. Р. Историко-культурні ресурси туризму м. Жовкви // Туристичні ресурси України. - К., 1996. - С. 173-187.
14. Докладніше про це див.: Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители о развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII - начало XX века. - К., 1999. - 212 с.; Його ж. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму //Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1: У 2 ч. - Ч. II. - К.: КМ Трейдинг, 1998. - С. 138-144.
15. Киевлянин. - 1893. - 17 лютого; 13, 24 травня.
16. Кислова Н. Б. В. І. Петр – організатор шкільного туризму в кінці XIX - на початку XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1: У 2 ч. - Ч. 2. - К.: КМ Трейдинг, 1998. - С. 157-160.
17. Підрахунки зроблено в Інституті туризму ФПУ А. С. Арсентьевим згідно даних газети “Одесский листок” за 1912-1914 рр.
18. Одесский вестник. - 1829. - 26 січня. - С. 31; 12 червня. - С. 19; 1 липня. - С. 22.
19. Якимович Ф. Н. Одесские лиманы как лечебное средство. - Одесса, 1889. - С. 34, 38, 49, 53; Путеводитель по бальнеологическим учреждениям г. Одессы. - Одесса, 1882.
20. Одесский вестник. - 1837. - 17 березня.
21. Русская Ривьера. - 1914. - 2 липня.
22. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. - К.: Вища школа, 2002. - С. 26.
23. Киевское слово. - 1899. - 13 червня.
24. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Вказана праця. - С. 26-27.
25. Киевлянин. - 1879. - 21 червня.
26. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. - К., 1864. - С. 18.
27. Киевлянин. - 1888. - 24 серпня.
28. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб і розвиток краєзнавчого туризму в Криму (кінець XIX - початок XX ст.) // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. I: У 2 ч. - Ч. II. - К.: КМ Трейдинг, 1998. - С. 151.
29. Записки Крымско-Кавказского горного клуба. - Одесса, 1913. - № 3-5.
30. Дьякова Р. А. История экскурсионного дела в СССР: Учебное пособие. - М.: ЦРИБ „Турист”, 1981. - С. 11-12.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

31. Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. - Львів, 1932. - С. 3.
32. Луцький Я. В. Історія туризму в Галичині до 1937 р. // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 69.
33. Настольный словарь для справок по всем отраслям знания: В 3 т. - Т. 3. / Составлен под редакцией В. Ф. Зотова и Ф. Талля. - СПб., 1864. - С. 738.
34. Закон України "Про туризм". - К., 1995. - С. 3.
35. Менеджмент туризма. Туризм как вид деятельности: Учебник // Под ред. В. А. Квартально ва. - М.: Финансы и статистика, 2001. - С. 5-23.
36. Пыпин А. А. Паломничество и путешествия в старой письменности // Вестник Европы. - 1896. - Кн. 8. - С. 718.
37. Семеновский Н. Киев, его святыни, древности достопримечательности и сведения, необходимые для почитателей и путешественников. - К., 1864. - 242 с.
38. Васютинский Ф. Чернигов и его святые храмы, чудотворные иконы и местночтимые святыни. – Чернигов, 1911. - 55 с.
39. Тарновский Н. Город Киев и его окрестности с топографическим планом, гербом Киева, видами и картой ближайших окрестностей. - К.: Типография штаба Киевского военного округа, 1884. - 179 с.; Путеводитель по Одессе и ее окрестностям (без автора). - Одесса, 1907. - 288 с.; Висковский К. Путеводитель по городу Одессе. - Одесса, 1875; 1882; Путеводитель по Одессе и ее окрестностям: Адрес-календарь с приложением плана. - Одесса, 1889. - 551 с.
40. Устинов И. А. Путеводитель по г. Харькову. Описание Харькова с приложением подробного плана города с сетью водопровода, планов театров: оперного и драматического. - Харьков, 1881. - 335 с.; Путеводитель по Полтаве на 1909 год. - Полтава, 1909. 198 с.; Ярытина А. Путеводитель по г. Чернигову. - Чернигов, 1900. - 104 с.
41. Савенко А. А. Путеводитель по Днепру и Десне от Киева до Екатеринослава и Чернигова. - К., 1902. - 88 с.; Путеводитель по р. Дніпру и его порогам. - Екатеринослав, 1888. - 367 с.; Спутник по Днепру и его притокам / Под редакцией А. Хребтова. - К., 1909. - 124 с.
42. Штакельберг А. Путеводитель от Крыма до Москвы. - Ч. 1-3. - СПб., 1859. - 364 с.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

43. Крым и его достопримечательности. - СПб., 1874. - 70 с.; Караулов Г. Поездки во внутренность Крыма вдоль Керченского полуострова и на о. Тамань. - Одесса, 1882. - 83 с.; Иванов Е. Э. Севастополь и его окрестности: Херсонес, Малахов курган, Братское кладбище. - Севастополь, 1891; Зайцев А. М. Поездки к пещерам Чатырдага - интересный пункт (Вниманию крымских туристов). - Томск, 1906; Кузьменко В. М. Новый Симеиз и его окрестности на Южном берегу Крыма с краткими очерками по геологии и археологии местности. - М., 1913. - 77 с.
44. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб і розвиток краєзнавчого туризму в Криму (кінець XIX - початок XX ст.) // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1: У 2 ч. - Ч. II. - К.: КМ Трейдинг, 1998. - С. 150-151.
45. Сборник Ялтинского отделения Крымского горного клуба. - Ялта-СПб., 1903.
46. Меркулов В. А. Путеводитель по горам Крыма. Подробное описание пешеходных и верховых экскурсий. - СПб., 1903.
47. Листов Ю. А. Альпинизм и Крымский клуб // Известия императорского Русского географического общества. - СПб., 1890. - Т. 26. - Вып. 3. Приложение. - С. 1-7.
48. Луцкий Я. В. Історія туризму в Галичині до 1939 р. // 3 історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 69, 71.
49. Костюкова О. М. Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х рр. XX ст. // 3 історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 97.
50. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. - К.: Вища школа, 2002. - С. 50.
51. Известия Центрального Бюро Краеведения / Под ред. акад. С. Ф. Ольденбурга. - М.-Л.: Госиздат, 1928. - № 1. - С. 1.
52. Шарлемань М. По Киеву і його околицях: Короткий провідник для природничих екскурсій. - К.: Держвидав, 1921; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. - К.: ВУАН, 1930. - 48 с.
53. Нижний Днепр и Южный Буг: Справочник-путеводитель на 1924 г. - Херсон, 1924. - 211 с.
54. Феденко И. И. Справочник-путеводитель отпускника: Днепр-Днепрогэс. - Одесса-М., 1934. - 60 с.
55. Копелев Л. Масова екскурсія Харківських робітників до Києва // Культробітник. - 1928. - № 20. - С. 41-42; Златопольський З.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

- Масова екскурсія до Києва // Там само. - 1929. - № 10. - С. 24-25; Підготовка організаторів туризму та екскурсій // Там само. - 1929. - № 7. - С. 14-15.
56. Северинов В. Ф. Картографія туризму в Україні: Історико-бібліографічний огляд: 1918-1990 // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 3. - К.: ЧП Ільченко, 2000. - С. 267-268.
57. Северинов В. Ф. Картографія туризму в Україні: Історико-бібліографічний огляд: 1918-1990 // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 3. - К.: ЧП Ільченко, 2000. - С. 269.
58. Там само.
59. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Вказана праця. - С. 79.
60. Попович С. І. Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х - першій половині 80-х рр. (на прикладі системи профспілкового туризму) // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 121.
61. Попович С. І. Висвітлення історико-краєзнавчих матеріалів у туристично-інформаційних виданнях (1960-1980-ті рр.) // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 266.
62. Теоретические основы рекреационной географии / Под ред. В. С. Преображенского. - М.: Наука, 1975. - 224 с.; География рекреационных систем СССР / Ответственные редакторы В. С. Преображенский, В. М. Кривошеев. - М., 1980; Веденин Ю. Динамика территориальных рекреационных систем. - М.: Наука, 1982. - 190 с.; Орлов М. А. Крупные туристские центры. - М., 1983.
63. Ткаченко В. А. Архитектура санатория. - К.: Изд-во архитектуры УССР, 1954. - 156 с.; Родичкин И. Д. Человек, среда и отдых. - К.: Будівельник, 1977. - 159 с.; Городской В. Я. Методические рекомендации по составлению схем перспективного развития туризма в условиях УССР. - К., 1983.
64. Кузик С. П. Социально-экономические проблемы развития туризма (на примере Карпатского региона) / Диссертация кандидата экономических наук. - Львов, 1986; Крачило М. П. Экономико-географические проблемы туризма и его эффективность (Вопросы теории, методики и практики) / Диссертация доктора географических наук. - К., 1992. - 357 л.
65. Прикладовская Т. Р. Изменение основных компонентов биологических биогеоценозов зеленой зоны г. Львова в результате

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

- рекреационного воздействия / Автореферат диссертации кандидата с/х наук. - Харьков, 1986.
66. Возняк Р. Р. Рекреационная оценка лесов зеленой зоны города (на примере Западного и Киевского Полесья) / Автореферат диссертации кандидата с/х наук. - Львов, 1988.
67. Природа Українських Карпат / За заг. ред. К. І. Геренчука - Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. - 265 с.; Багрова Л. А. Опыт характеристик пейзажного разнообразия природных комплексов Юго-Восточного горного Крыма // Проблемы географии Крыма: Материалы конференции. - Симферополь, 1971; Миллер Г. П. Ландшафтные исследования горных и предгорных территорий. - Львов: Вища школа, 1979. - 202 с.; Коржик В. П. Туристические возможности использования пещер Черновицкой области // Исследования карстовых пещер в целях использования их в качестве экскурсионных объектов. - Тбилиси, 1978; Добрышевская Т. В. Туристичні ресурси Української РСР. - К., 1975; Туристско-экскурсионные ресурсы Западной Украины. - К., 1992.
68. Зарецкий В., Панченко Т. Градостроительные проблемы развития зон отдыха на Украине // Строительство и архитектура. - 1974. - № 4.
69. Багрова Л. А. Функциональные типы мест отдыха Юго-Восточного горного Крыма // Физическая география и геоморфология: Межведомственный научный сборник. - Вып. 18. - К., 1977.; Тарас Я. Н. Функциональная организация курортно-реорганизационных систем Карпатского региона // Градостроительные проблемы развития курортов, мест отдыха и туризма. - К., 1975; Мироненко М. С. Изучение районов отдыха и туризма на примере Причерноморья // Вестник МГУ. - Серия 5. - 1972. - № 2.
70. Северинов В. Ф. Картографія туризму в Україні: Історико-бібліографічний огляд: 1918-1990 рр. // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 3. - К.: ЧП Ільченко, 2000. - С. 270, 273.
71. Северинов В. Ф. Атласне науково-популярне картографування туристичних ресурсів // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1: У 2 ч. - Ч. 2. - К., 1998. - С. 311-312.
72. Цибух В. І., Вихристенко Б. І., Попович С. І. Стан і перспективи розвитку туризму в Україні // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 2. - К., 1999. - С. 5.
73. Кравців В. С., Євдокименко В. К., Габрель М. М., Копач М. В. Рекреаційна політика в Карпатському регіоні: принципи

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

- формування, шляхи реалізації. - Чернівці: Прут, 1995. - 71 с.;
Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / Інститут регіональних досліджень НАН України. - Львів, 1997. - 259 с.
74. Євдокименко В. Регіональна політика розвитку туризму (методологія реформування, механізм реалізації) / НАН України, Інститут регіональних досліджень. - Чернівці: Прут, 1996. - 287 с.
75. Павлов В. І, Черчик М. М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. - Луцьк, 1998.
76. Проблемы гостиничного хозяйства Донецкой области и некоторые пути их решения // Экономические доклады и записка по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области за 1997 г. - Донецк, 1998.
77. Карташевская И. Ф. Географические аспекты использования экскурсионного потенциала Крыма в условиях рыночных отношений / Диссертация на соискание степени кандидата геогр. наук. - Симферополь, 1995. - 165 л.; Поляков А. Ф. Особенности рекреационного лесопользования в горных курортных районах Крыма // Лесоведение. - 1993. - № 4; Слепокуров А. С. Разнообразие ландшафтов Крыма как основа развития курортно-туристской деятельности // Биологическое и ландшафтное разнообразие Крыма: проблемы и перспективы. - Симферополь: Сонат, 1999. - 180 с.
78. Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи: Збірник наукових статей. - К., 1995; Туристичні ресурси України. - К., 1996; 3 історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997.
79. Белгородский А. Ученические экскурсии (краткий исторический очерк, значение и организация их). - Петроград, 1916. - С. 6.
80. Державний архів м. Києва. - Ф. 153. - Оп. 8. - Спр. 485. - Арк. 2-4 звор.
81. Университетские известия. Издание Киевского университета 10. Св. Владимира. - К., 1911. - № 10. - С. 3.
82. Кузишин А. 3 історії туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX- початок XX ст.) // Історія української географії. - Вип. 5. - К., 2002. - С. 42-43.
83. Луцький Я. В. Історія туризму в Галичині до 1939 року // 3 історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 50-65, 70-71.

РОЗДІЛ І. ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

84. Костюкова О. М. Становлення та розвиток системи туристично-екскурсійних закладів в Україні в 20-х роках ХХ ст. // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 96-97.
85. Костюкова О. М. Екскурсійна діяльність у вищих і середніх навчальних закладах України в 20-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження: Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції: „Туризм в Україні: економіка та культура”. - Вип. І: У 2 ч. - Ч. ІІ. - К., 1998. - С. 189-194.
86. ЦДАВО України. - Ф. 4715. - Оп. 2. - Спр. 11. - Арк. 99.
87. Там само. - Спр. 20. - Арк. 8.
88. Там само. - Спр. 137. - Арк. 12.
89. ЦДАВО України. - Ф. 4715. - Оп. 2. - Спр. 59. - Арк. 12 зв.
90. Там само. - Спр. 120. - Арк. 79. - Арк. 14 зв.
91. Абуков А. Туризм для всіх // Турист. - 1981. - № 2. - С. 3.
92. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Керівник туристського клубу „Вогнище” // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. - К., 1997. - С. 155-156.